

שלם יהלום

טוֹךְ: שכתוב אשכנזי של תוספות צרפתיים

מבוא 111; א. מובאות מחכמים אשכנזים 116; תוספות מהר"ם 116;
1. האכלת בעלי חיים בחמץ 116; 2. טומאת אוכלים 118; 3. זיהוי 'רבינו' 119;
תוספות ר' יחזקיה 120; 4. הכשרת כבד 120; 5. מעשה אילפס 121;
6. מדורות גוים 123; הוספות העורך 126; רעיונות מקוריים 126;
7. קדימות בקרבנות 127; 8. לינה 128; 9. נוסח משנה 128; פתרונות לבעיות
השנץ 129; 10. אנלוגיה בין טומאה וחמץ 129; 11. מגבלות ההיקש 130;
12. מינוי על קרבן הפסח 130; דיבורים עצמאיים 132; הוספת פרשנות 132;
13. ספק יום הכיפורים 132; 14. עשרת הדיברות 133; 15. שיעורי שבת 133;
ב. עריכה אשכנזית 134; מסקנת המשא ומתן 137; 1. הסדר בפסוק 137;
2. היתר הנשרפים 138; 3. מעילה בריח 138; העלמת דעות דחויות 139;
4. טופס ברכות 140; 5. שריפת תרומה 140; 6. הכשרת סכין 141; ניסוח על
דרך השלילה 142; 7. מי הוא יהודי 142; 8. איסור הנאה מחמץ 143; 9. מחצה
על מחצה 143; ג. פסיקה אשכנזית 144; 1. תקנת השבת הנדוניה 145;
2. קידוש בבית הכנסת 160; 3. מוך 165; סיכום 167.

מבוא

ר' אליעזר בן שלמה מטוֹךְ התגורר במחצית השנייה של המאה הי"ג בעיירה
טוכהיים (Tuchheim) ליד מגדבורג (Magdeburg) שבמזרח גרמניה.¹ עם

* מאמר זה נכתב כחלק מן הפרוייקט 'התוספות על התלמוד: הקבצים התפתחותם ותפוצתם'
שבתמיכת הקרן הלאומית למדע (מס' מענק 1185/09) שבראשות פרופ' אברהם (רמי)
ריינר מאוניברסיטת בן גוריון בנגב.

1 תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, מהד' שמחה עמנואל, ירושלים תשע"ב, מבוא, עמ'
50-53, 182 [להלן: תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל]; "Unpublished", Simcha Emanuel, "Unpublished",
Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History", C. Cluse (ed.),
The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries): Proceedings of the
International Symposium held at Speyer, 20-25 October 2002, Turnhout 2004, pp.
289-290 [להלן: עמנואל, תשובה]; ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות
הרבנית בימי הביניים, אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 235 ובהע' 31, 238-239 [להלן: תא-שמע,
אשכנז]; שיטת הקדמונים, בבא קמא, מהד' מ"י בלוי, מבוא, ניו יורק תשל"ז, עמ' 10

רבותיו נמנו דודו, ר' יחזקיה בן יעקב ממגדבורג, ר' מאיר בן ברוך מרוטנבורג (Rothenburg o. d. Tauber) (מהר"ם), ר' יצחק בן משה מוינה האור זרוע,² ר' אביגדור כ"ץ ור' אהרן מרגנסבורג (Regensburg).³ בנוסף ללימודיו אצל חכמים מתחום התרבות האשכנזי שהיה ר' אליעזר גם בישיבות צרפת.⁴

[להלן: בלוי, שיטת הקדמונים]. קיימת גם אפשרות שמדובר ב-Taucha צפונית-מזרחית לליפציג (Leipzig) – ראה: תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 52 הע' 137.

2 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 52 הע' 139; אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 582, 666 [להלן: אורבך, תוספות]; Aryeh J. Leibowitz, *Tosafot Tukh on the Talmud: A Critical Analysis of R. Eliezer of Tukh's Redaction of Tosafot and his Marginalia*, Ph.D. dissertation, Yeshiva University 2012, pp. 31-32 [להלן: ליבוביץ, טוך].

3 אורבך, תוספות, עמ' 666; נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים: אלופי יעקב, חיפה תשכ"ז, ב, עמ' רד [להלן: הכהן, אלופי יעקב]; ליבוביץ, טוך, עמ' 32.

4 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 52 הע' 139; תא-שמע, אשכנז, עמ' 235 הע' 31; ליבוביץ, טוך, עמ' 48, 214-220. מעבר זה נבע מהדומיננטיות הלמדנית של בתי המדרש הצרפתיים, ראה: Haym Soloveitchik, "Three Themes in the *Sefer Hasidim*", *AJSR*, 1 (1976), p. 349 [להלן: סולוביץ'יק, ספר חסידים]; Haym Soloveitchik, "Olam Ke-Minhago Noheg", *AJSR*, 23 (1998), p. 231 [להלן: סולוביץ'יק, עולם]; Ephraim Kanarfogel, "Preservation, Creativity, and Courage: The Life and Works of R. Meir of Rothenberg", *Jewish Book Annual*, 50 (1992-1993), pp. 249-250 [להלן: קנרפוגל, מהר"ם]. ראוי לציין שגם בחוגי האצולה נהגו לנסוע מגרמניה לצרפת מרכז התרבות – ראה: מרק בלוק, החברה הפיאודלית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 317 [להלן: בלוק, החברה הפיאודלית]. בטוך לכתובות נוסף משפט שאינו נמצא בשנץ (פו ע"א, ד"ה מאי, מהד' א' ליס, ירושלים תשל"ג, עמ' רמו [להלן: תוספות שנץ, כתובות]) ממנו הוא מעתיק: "ומורי ה"ר יחיאל השיב למורי הרב בשם ר"י" (פו ע"א, ד"ה לאשה. התוספות על הדף לכתובות הם טוך – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 625-629. אין בידינו כתבי יד שלמים של הטוך לכתובות – ראה: בנימין ריצ'לר, "כתבי היד של תוספות על התלמוד", תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר ואחרים, עמ' 801-802 [להלן: ריצ'לר, כתבי היד]. ולכן הנוסח יינתן לפי דפוס ונציה רפ"א). מכאן משמע לכאורה שר' אליעזר היה תלמידו של ר' יחיאל מפריס, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 460; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רג. אורבך טען שר' אליעזר מטוך שילב בתוספותיו גם מתובנותיו של ר' שמואל בן שלמה מפלייז בן זמנו ומקומו של ר' יחיאל – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 608 ובהע' 48. אורבך הסתמך על המובאה הבאה: "ותירץ ר' שמואל בר' שלמה, דההיא דלעיל מיירי קודם שחיטה" (טוך, פסחים עג ע"ב, ד"ה בדס, דפוס ונציה ר"פ). ואולם מהשנץ עולה שמדובר בגיס ר' שמואל בר' חיים מוורדן (Verdun): "לכך נר' לתרץ לגיס ר' שמו' בר' שמו', דההיא דלעיל מיירי קודם שחיטה" (ר' שמשון בן אברהם, תוספות שנץ, פסחים עג ע"ב, ד"ה בדס, מהד' מ"י פרום, ירושלים תשט"ז [להלן: תוספות שנץ, פסחים], עמ' קפב. כ"י אוקספורד, בודלי 53, Opp. Add. Fol. 2358, קטלוג נויבאואר עמ' 95. הבאה סתמית מהשנץ לפסחים לפי עד זה). ראוי לציין שבכתב היד של טוך נזכר שם אחר לחלוטין: "ותיר' רבי' שמואל בר' יהודה, דה"ה [=דהוא הדין] דהה"א [א] דלע"ל] איירי קודם שחיט' [ה]" (פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 325, עמ' 49. זה הוא העד היחיד המכיל את כל הטוך לפסחים, והבאה סתמית תיעשה על פיו. כתבי היד האחרים מכילים את

הכרוניקה הפרובנסלית 'שערי ציון' של ר' יצחק די לאטיש משקפת את מעמדו המרכזי של ר' אליעזר:⁵ "ואחריהם הגיע הזמן לרב ר' מאיר מרוטינבורק, ראש ישיבה מכל ארץ צרפת, והרביץ את התורה, והגדיל עד מעלה מעלה, והרב הגדול ראש ישיבת ארץ אשכנז, ר' אליעזר, הרביץ את התורה, והגדיל למעלה מעלה".⁶ את הגדרת המהר"ם כראש ישיבת צרפת ניתן לראות כטעות הנובעת מההבנה הלקויה של הגיאוגרפיה האירופית בימי הביניים.⁷ מנגד קיימת אפשרות, שהזיקה העמוקה בתחומים רבים בין מערב גרמניה לצרפת בחברה הכללית

פסח ראשון בלבד. בהנגדה לעדים אחרים כ"י פרמה). חילופי השמות בין העדים מלמדים על שיבוש במסירה. כיוון שהחכם המדובר הוא ר' שמואל בן חיים, נראה שנפלה טעות דיטוגרפית, והשם ר' שמואל נכפל. בשנץ תוקן באמצעות הוספת 'ב' לר' שמואל בר' שמואל. חכם בשם זה אינו ידוע. בפרמה נכתב ר' שמואל בר' יהודה. ובדפוס ונציה שונה לר' שמואל בר' שלמה, כשמו של החכם בן המאה הי"ג בפלייז (Falaise). תיקון זה הביא את אורבך להנחה שחכם זה נמנה עם מקורותיו של הטוך לפסחים, וזאת למרות שאורבך מודע לכך שמדובר בתיקון נוסח, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 286 הע' 39. בטוך לשבועות נזכר: "ומורי הר"ר שמואל מפרש" (ט ע"ב, ד"ה אי, כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 93, קטלוג נויבאואר 428, עמ' 14ב). ובטוך לעירובין: ועוה"ק [=ועוד הקשה] מהר"ר שמואל (כו ע"ב, ד"ה הוה, פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 325, עמ' 291ב). וייתכן שהכוונה לר' שמואל בן שלמה. ראה: הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רג-רד. התוספות על הדף לשבועות ועירובין הם טוך – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 607, 660. אשר לשאלה אם למד ר' אליעזר אצל ר' משה מאיוורא (Évreux) ראה: אורבך, תוספות, עמ' 627; ליבוביץ, טוך, עמ' 33 הע' 19.

5 מעמדו הבכיר של ר' אליעזר עלה גם מדברי תלמידו ר' חיים אור זרוע: "ומה"ר אליעזר זצ"ל הנהיג בזה המלכות להחזיר כל הנדוניא... והוא היה ראש המלכות ומנהיגו, והודיעני אם יש לעשות כאשר הנהיג הזקן או לאו... ומורי הר"ר אלי[עזר] הנהיג במדינתכם" (ר' חיים בן יצחק אור זרוע, שאלות ותשובות, כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 404, סימן קעג, עמ' 145א-ב, צילום אלקטרוני עמ' 289-290, מהד' מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, סימן קצא, עמ' קעח-קעט).

6 ר' יצחק די לאטיש, שערי ציון, מהד' ש"ז הבלין, ירושלים תשס"ו, עמ' 174, כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 602, קטלוג נויבאואר 1298, עמ' 10א. נוסח זה מתקיים גם בכ"י מוסקבה, גינצבורג 1336, עמ' 2ב (מספור עצמי). אורבך הגיה את הטקסט מסברת לכו ועיוות את משמעותו. לדבריו, "ראש ישיבת ארץ צרפת ר' אליעזר" גר Touques שבנורמנדי, והטוך הם תוספות צרפתיים, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 581-585. ההשתייכות של רבותיו, עמיתיו ותלמידיו לבית המדרש האשכנזי שוללת קביעה זו – ראה: תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 52; תא-שמע, אשכנז, עמ' 235 ובהע' 31; טוך, ליבוביץ, עמ' 28, 29, 33-48. אורבך היה מודע לזיקה העמוקה של הטוך לאשכנז. לכן נאלץ להתפתל ולקבוע שר' אליעזר שהה בגרמניה עד 1250, ותוספותיו הצרפתיים התפשטו במהרה באשכנז – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 624, 666.

7 ראה: אליהו אשתור, "איבראהים אבן יעקוב", תקופת האופל: היהודים באירופה הנוצרית 1096-711, בעריכת ב' רות, תל-אביב תשל"ג, עמ' 179; Ephraim Kanarfogel, "Rabbinic Figures in Castilian Kabbalistic Pseudepigraphy: R. Yehudah He-Hasid and R. Elhanan of Corbeil", *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 3,1 (1993), pp. 107-108.

והיהודית הביאה לתיאור המהר"ם כראש ישיבת צרפת.⁸ לעומת זאת ר' אליעזר מטוכהיים המזרח גרמנית הוגדר כשייך לתחום תרבותי שונה.⁹

מפעלו הספרותי החשוב של ר' אליעזר הוא כתיבת התוספות הקרויים על שם עיר מגוריו תוספות טוך. ראשוני בעלי התוספות ר' יצחק בן אשר (ריב"א) ור' יעקב בן מאיר (ר' תם) מסרו את יצירתם החדשנית לר' יצחק מדמפיייר (Dampierre, להלן ר"י), ור' שמשון בן אברהם משנץ (Sens) כתב וסיכם את שיעורי ר"י רבו. את עריכתם הסופית של הקבצים עשה ר' אליעזר מטוך. תוספות טוך היו לתוספות הסטנדרטיים הנהוגים בצרפת ואשכנז,¹⁰ והדפוס קיבע עוד את המרכזיות של הטוך. החל בדפוס שונצינו ועד ימינו התוספות במסכתות המרכזיות הם תוספות טוך.¹¹ כתוצאה מכך הפריזמה היחידה אשר דרכה נחשפים הלומדים והחוקרים למרבית ספרות התוספות היא זו של ר' אליעזר. ואולם יש לבדוק עד כמה נאמן היה בעל תוספות טוך למקורותיו, ושמה מדובר במעשה עיבוד המטשטש במקרים רבים את דמותם המקורית של התוספות.

בספרות המסורתית חוזרת הקביעה שתוספות טוך הם קיצור מתוספותיו של ר' שמשון משנץ: "התו[ספות] מטו"ך ברוב מקומות אינן אלא מקצרו[ת] דברי התו[ספות] משאנץ, אלא שלפעמים מחדשים איזה חידוש על פי הגדולי[ם] [אשר] קמו אחרי התו[ספות] משאנץ".¹² מסכת פסחים העשירה בקובצי תוספות

8 על זיקה זו ראה: חיים סולוביצ'יק, היין בימי הביניים: יין נסך פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 114 [להלן: סולוביצ'יק, היין]. אין בדברים אלו כדי לשלול את הזיקות בין יהודי מזרח גרמניה וצרפת. ראה: סולוביצ'יק, עולם, עמ' 230-232; Rami (Avraham) Reiner, "From Rabbeinu Tam to R. Isaac of Vienna: The Hegemony of the French Talmudic School in the Twelfth Century", C. Cluse (ed.), *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries): Proceedings of the International Symposium held at Speyer, 20-25 October 2002*, Turnhout 2004, pp. 276-280; יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 271 [להלן: זימר, עולם כמנהגו].

9 אברהם יוסף חבצלת, "זמנם ומקומם של תוספות טוך", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' שיט-שכא.

10 אורבך, תוספות, עמ' 585; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רב.

11 ראה לקמן בסמיכות להערה 226; ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, יבמות פ"ד, סימן לד, בני ברק תשי"ט, עמ' כה; אורבך, תוספות, עמ' 601-610, 620-629, 633-634, 639-654, 659-660, 665-667, 674-675; ליבוביץ, טוך, עמ' 25, 254, 283.

12 ר' יוסף קולון, שאלות ותשובות, ונציה רע"ט, שורש קס, מהד' ש"ב דויטש וא' שליזינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' שכב [להלן: שו"ת מהרי"ק]. ראה גם: ר' ישראל איסרלן, תרומת הדשן, מהד' ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, סימן יט, עמ' ל [להלן: תרומת הדשן]; ר' יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' י" סץ, ירושלים תשל"ז, סימן ריא, עמ' שנא; ר' חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, מהד' י"א בן-יעקב, ירושלים תשנ"ד, מערכת גדולים, אות א, סימן קצג, עמ' ל, מערכת ספרים, אות ת, סימנים ה, כ, עמ' שעד-שעה [להלן: חיד"א, שם הגדולים השלם]; ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מודיעין עלית תשס"ח, עמ' סד-סה;

שונים מאפשרת בחינה של הנחה זו.¹³ ואכן ההשוואה בין הקבצים מלמדת שחלק ניכר מתוספות טוך הם העתקה וקיצור של דברי השנץ.

שנץ פסחים	טוך פסחים
1. אע"פ שעל ידי שאלתם הוזקק לומ'ן להם, ומיהו לא היה להאריך, אלא לומ'ן אל תעשו פסח ותו לא. ¹⁴	אע"פ שעל ידי שאילת'ן הוזקק לומ'ן לה'ם], אמ'ן] <היה> להאריך'ן] לה'ם], אלא תעשו פסח ותו לא. ¹⁷
2. פי'רש] בקו'נטרס] אע"ג דאיכא למיתלי במוכר כלוקח תלינן לחומרא, ואין נראה לי אדרבה סמוך מיעוט'ן] דשאר מעות לפלגא דמוכרי'ם] והו' להו' היתיר'ן] רובא, ואומ'ן] ר' דלוקחין הו' רובא דכמה בני אדם עומדי'ן] על בהמה אחת לקנותה מ"ר [=מפי רבין]. ¹⁵	פ'רש] הקו'נטרס] ואע"ג דאיכ'ן] למיתלי במוכר כמו בלוקח ומספיקא תלינ'ן] לחומרא, ואי'ן] נר'ן] לה' דסמוך מיעוטי'ן] דח <ו> לי'ן] לשאר מעות אפלגא דמוכר וה"ל [=והוה ליה] רוב'ן] דהתירא, ואר"י דלוקחי'ן] הו' רובא דכמה בני אדם עומדי'ן] על בהמה לקנותה. ¹⁸
3. כדפ'רש] רש"י והלא על אביו מוטל, אבל לשם גבי המל הגרים, שמברך אומ'ן] לימול את הגרים, שייך למימר שהרי המברך מחוייב למול את הגר כמו המל. ¹⁶	דעל האב מוטל כדפ'רש] בקו'נטרס], אבל שמל את הגרי'ם], שמברך למול, חייב למול כמו ש <ה> אב שמל. ¹⁹

הכהן, אלופי יעקב, א, עמ' קנד, ב, עמ' רב; אורבך, תוספות, עמ' 585; ליבוביץ, טוך, עמ' 60.

13. ההקבלה בין השנץ והטוך קיימת גם בכתובות, ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 50-59, 61, 62, 81, 86, 88, 89, 94, 95, 285, 288, 289. ואולם בכתובות מהדורת השנץ שעליה נבנה הטוך שונה מקובץ השנץ שבידינו, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 625-629.

14. ו ע"ב, ד"ה ומזהיר (השני), עמ' יד, כ"י, עמ' 7א.

15. ז ע"א, ד"ה לפני, עמ' טו, כ"י, עמ' 7ב.

16. ז ע"ב, ד"ה נימא, עמ' טז, כ"י, עמ' 8א.

17. ו ע"ב, ד"ה ומזהיר, כ"י, עמ' 25א. התוספות על הדף לפסחים הם טוך – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 608-609; ליבוביץ, טוך, עמ' 264-265. תיאור עדי הנוסח של הטוך לפסחים, ראה: ריצ'לר, כתבי היד, עמ' 785-786; יעקב ליפשיץ, "תוספות כתבי יד פסחים", מוריה, יד, גליון יא-יב (תשמ"ו), עמ' טו.

18. ז ע"א, ד"ה לפני, כ"י, עמ' 25א.

19. ז ע"ב, ד"ה לא, כ"י, עמ' 25א-ב.

בין קבצים המועתקים זה מזה והנראים ממבט ראשון כדומים ישנם הבדלים משמעותיים ויש לעמוד עליהם.²⁰ עניינו של מחקר זה באיתור המובאות מחכמים אשכנזים שנוספו בטוֹך ובהתוויית הכללים שהנחו את ר' אליעזר בהליכי העיבוד, הברירה וההשמטה של תוספות שנוֹן, כמו כן להצביע על הבדלי פסיקה משמעותיים בין התוספות. כל זאת על רקע זמנו ומקומו של ר' אליעזר, שפעל במחצית השנייה של המאה ה"ג בקהילות החדשות במזרח גרמניה. המחקר יתמקד ברובו במסכת פסחים,²¹ אולם יש להניח שר' אליעזר פעל לפי דפוסי פעולה אלו גם במסכתות נוספות.

א. מובאות מחכמים אשכנזים

תוספות מהר"ם

ר' אליעזר עמד בקשרי לימוד, מכתבים ופסיקה עם המהר"ם מרוטנבורג.²² שמו של המהר"ם כמעט שאינו נזכר בתוספות טוֹך, אולם זהו נתון שיכול להיות מטעה. הבאה אנונימית היא נורמה שכיחה בימי הביניים,²³ ורק השוואה קפדנית של מקורות יכולה לאתר קווי השפעה. ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) תלמיד המהר"ם ציטט את רבו בתוספותיו בשמו. הקבלה בין מובאות אלה לטוֹך מלמדת שר' אליעזר העשיר את קובץ השנוֹן שלפניו בתובנות מהר"ם.

1. האכלת בעלי חיים בחמץ

ר' שמשון משנוֹן עמד על סתירה הקיימת במשניות מסכת פסחים. בפרק הראשון נקבע שיש לשמור את החמץ לאחר הבדיקה בליל י"ד כדי למנוע מבעלי חיים לפזר אותו, ואילו בפרק השני נאמר שמותר להאכיל בעלי חיים בערב פסח עד

20 תופעה דומה קיימת בספרות המוסר שרובה ככולה מועתקת מיצירות קודמות. רוני ויינשטיין עמד על כך שדברי הקודמים מהווים אבני בניין ליצירה חדשה, והחזרה כביכול נועדה להסתיר את המסרים הייחודיים של המחבר. ראה: רוני ויינשטיין, תפארת בחורים: מדרוך החתנים הראשון, מבואות, ירושלים תש"ע, עמ' 34. דומה שאמירה זו נכונה גם ביחס לקובצי התוספות.

21 הפניה סתמית במחקר היא למסכת פסחים.

22 תשובות מהר"ם, מהר"ש' עמנואל, עמ' 50-53; אורבך, תוספות, עמ' 581-585; בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' 11; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רב-רה; ליבוביץ, טוֹך, עמ' 32.

23 הבאות אנונימיות בתרבות הכללית ראה: Neil Hathaway, "Compilatio: From Plagiarism To Compiling", *VIATOR*, 20 (1989), pp. 19-22; Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton 1957, pp. 95-98. בספרות רבנית ראה: שרגא אברמסון, בלשון קודמים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 9, 10 הע' 3, 53; Isadore Twersky, *Rabad of Posquières*, Philadelphia 1980, pp. 234-239, 276-279.

סמוך לחצות היום. ר' שמשון תירץ בדוחק שהיתר האכלה מתייחס לבעלי חיים כפותים. המהר"ם הבדיל בין בעלי חיים מתורבתים שמזונם מובטח, לבין חיות בר המחביאות חמץ ליום המחרת. הטוך העתיק את קושיית ר' שמשון, אבל השמיט את תירוצו הדחוק, תוך שהוא חוזר על ההבחנה העקרונית של מהר"ם בלא הזכרת שמו.

תוספות שנין	תוספות רא"ש	תוספות טוך
תי' [מה] ליה היכי שרו לחיה שדרכה להטמין להאכיל, והא תנן בפירקין מה שמשיר יניחנו בצינעא בתוך ביתו, כדי שלא יטול חולדה בפנינו, ויהא צריך בדיקה אחריו, וכ"ש [=וכל שכן] דאסור ליתן... דהכא מיירי שהיא כפותא ואינה יכולה ללכת ולהטמין אנה ואנה. ²⁴	הקשה רבי' שמשון למה התירו להאכיל לחיה, כיון דאי משיירא מצנעא, והתנן בפירקין דלעיל ומה שמשיר יניחנו בצינעא, כדי שלא יטול חולדה בפנינו, ויהא צריך בדיקה אחריו, כ"ש שאין ליתן בידים בפניה, ותירץ דהכא מיירי בכפותה שאינה יכולה ללכת ולהטמין... ופי' זה דחוק... ורבי' מאיר תירץ דהכא מיירי בחית תרבות דומיא דבהמה, שאין דרכה להטמין כ"כ [=כל כך], לפי שנותנין לה לאכול כל שבעה. ²⁵	והק' רשב"א [=ר' שמשון בן אברהם] היכי שרי להאכיל לחיה > שדרכה להטמין <, הא תנן בפ"ק [=בפרק קמא] מה שמשיר יניחנו בצינעא, כדי שלא יטול חולדה בפניה, ויהיה צריך בדיקה אחריה... ויש לחלק בין חולדה המגדלת בבית, וההי"א לא מצנעא כולי האי, כמו חולדה הטומנת בחורין [ם] ובסדקי' [ן]. ²⁶

24 כא ע"א, ד"ה ואי, עמ' נ, כ"י, עמ' 225.
 25 ר' אשר בן יחיאל, תוספות פסחים כא ע"א, ד"ה ואי, מהד' א' שושנה, ירושלים תש"ס [להלן: תוספות רא"ש, פסחים], עמ' שמה-שמו, כ"י מוסקבה, גינצבורג 488, עמ' 274א.
 26 כא ע"א, ד"ה ואי, כ"י פרמה, עמ' 30א. ראה גם: אוקספורד, בודלי Opp. Add. Qu. 129, קטלוג נויבאואר 2364, עמ' 128א (מכאן והלאה אוקספורד); פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה MS hebr. Oct. 139, עמ' 117א (מכאן והלאה פרנקפורט).

2. טומאת אוכלים

המהר"ם בנה קל וחומר ממשקה המסביר מדוע אוכל הנטמא משרץ אינו מטמא כלי. והדברים חוזרים אנונימית בטוֹך.²⁷

תוספות רא"ש	תוספות טוֹך
ורבי מאיר תירץ, דאוכל הבא מחמת שרץ ע"כ [=על כרחך] לא מטמא כלי <מ>ק"ו [=מקל וחומר] דבסמוך, ומה משקה הבא מחמת כלי שמתמא אוכל, אינו מטמא כלי, אוכל הבא מחמת שרץ שאינו מטמא אוכל, אינו דין שלא יטמא כלי. ²⁸	אוכל לא מטמא כלי אפי' [ול] בא מחמת שרץ מק"ו, דמשקי' [ול] הבאי' [ול] מחמת כלי שמתמאים אוכל, ואי' [ול] מטמאים כלי, אכל הב' [ול] מחמת שרץ אין מטמא אוכל מהו טמא, אי' [ול] דין שלא יטמא כלי. ²⁹

27 ייתכן שקיימת הפניית מהר"ם מפורשת בטוֹך לפסחים: "לכך קבעו זכר ליציאת מצרים, ושמעתי מהר"ם שיש במדרש, לפי שבמצרים עבדו בהם ישראל בפרך, ופר"ך באת בש וג"ל, שהם מלאכות ארבעים חסר אחת, וכשנגאלו ממצרים הזהירם על השבת לשבות מאותם ל"ט מלאכות" (ק"ו ע"ב, ד"ה למען, דפוס ונציה ר"פ). בפרק ערבי פסחים החליף עורך הטוֹך את הקובץ שלפניו משנן לפרץ – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 609 ובהע' 54. ראשי התיבות 'הר"ם' יכולים להיות מכוונים בתוספות פרץ הן לר' משה בן שניאור מאיוורא והן לר' מאיר מרוטנבורג, ראה: י"נ אפשטיין, "בקות", תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 374 הע' 12; אורבך, תוספות, עמ' 609 ובהע' 49; תוספות איורא, סוטה, מהד' י' ליפשיץ, מבוא, ירושלים תשס"ח, עמ' 30-31; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רד. לא ניתן להיעזר במובאה זו בעדי נוסח: פרמה מסתיים בדף קיד ע"ב. פרנקפורט עובר מדף קט להעתיק את התוספות שנדפסו בסוף המדרכי (אורבך קבע שתוספות אלו הם פרץ, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 610 הע' 54). אוקספורד דומה לכתב יד פרנקפורט. בפירוש אנונימי מחוג חסידי אשכנז נמצאת אמירה דומה: "פרץ בא"ת ב"ש גו"ל מלאכות, היו עושין להם ל"ט, גו"ל אל ה' מעשיך, לכך בדברות שניות בפרש' [ת] שבת כתי' וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, וגם כתי' אצל ארבעים יכנו אצל וזכרת כי עבד היית, מה להלן מ' מלאכות חסר אחת אף כאן" (אוקספורד, בודלי 27, Opp, קטלוג נויבאואר 268, עמ' 68 מספור שלי. החיבור נדפס תחת הכותר המוטעה: פירוש הרוקח לתורה לרבינו אלעזר מגרמייזא, מהד' י' קלוגמאנן, בני ברק תש"ם, שמות יא, יד, עמ' יא. על פירוש זה ראה: Joseph Dan, "The Ashkenazi Hasidic 'Gates of Wisdom'", G. Nahon et C. Touati (eds.), *Hommage à Georges Vajda*, Louvain 1980, pp. 183-189. הן ר' משה מאיוורא והן המהר"ם קיימו זיקה עם חסידי אשכנז – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 522, 564; אפרים קנרפוגל, סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א, עמ' 41-48 [להלן: קנרפוגל, סוד]. ואין במקבילה זו כדי להכריע.

28 יח ע"ב, ד"ה ולא, עמ' שט, כ"י, עמ' 272א.
29 יח ע"ב, ד"ה ולא, כ"י פרמה, עמ' 29ב. ראה גם: אוקספורד, עמ' 126א; פרנקפורט, עמ' 115א.

3. זיהוי 'רבינו'

התלמוד הביא מסורת פסיקה משמו של 'רבינו': "אמר רב יצחק בר אבדימי משום רבינו הלכה כרבי אלעזר בן עזריה"³⁰. רש"י זיהה את 'רבינו' כרב, כינויו המקובל של האמורא אבא בר איבו, שפעל במחצית הראשונה של המאה השלישית. המהר"ם ערער על כך בנימוק שעמדת רב נותרה עמומה בסוגיה. לדבריו, 'רבינו' הוא ר' יהודה הנשיא, רבי עורך המשנה ורבו של רב.

תוספות טוך

תוספות רא"ש

פרש"י משום רבי' [נו] רב, והקשה רבי' [נו] מאיר א"כ [=אם כן] אמאי לא אמ' [ר] תסתיים דרב הוא דאמ' [ר] הלכה כר' אלעזר בן עזריה, ופירש משום רבי' [נו] הינו ר' [בין] והוא רבי' [נו] הקדוש, והוא רב יצחק בר אבדימי דאמ' [ר] בפ' [רק] כירה פעם אחת נכנסתי אחר ר' [בין] לבית המרחץ.³¹

פירש בקו' [נטרס] רבינו רב, וקשה דאם כן תיקשי מהכא תסתיים דרב הוא דאמר כרבי אלעזר בן עזריה, לכך נראה דרבינו היינו רבי, ורב יצחק בר אבדימי דהכא, הוא בר אבדימי הקדמון שהיה תלמידו של רבי, כדאמרין בפרק כירה אמר רב יצחק בר אבדימי פעם אחת נכנסתי אחר רבי לבית המרחץ.³²

ניתן להצביע על מובאות נוספות של מהר"ם בטוך,³³ אבל לא השתמרה בדינו מסכת עם קבצים מקבילים של טוך ומהר"ם. במידה שהשוואה מעין זו הייתה אפשרית, ניתן היה בוודאי לקבל תמונה מלאה יותר על ממדי ההשפעה של המהר"ם על הרובד הסתמי בטוך.³⁴

30 בבלי, כתובות נו ע"א.

31 ר' אשר בן יחיאל, תוספות כתובות נו ע"א, ד"ה רבי, מהד' א' ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ט [להלן: תוספות רא"ש, כתובות], עמ' שעז, כ"י פרנקפורט ספריית האוניברסיטה MS hebr. 17, Qu. עמ' 69א.

32 כתובות נו ע"א, ד"ה אמר, דפוס ונציה רפ"א.

33 השווה לדוגמא את התוספות הבאים: רא"ש, כתובות, עמ' רכד = טוך, כתובות לא ע"ב, ד"ה רב; רא"ש, גיטין יז ע"ב, מהד' ח"ב רביץ, ירושלים תשס"ה [להלן: תוספות רא"ש, גיטין], עמ' קמג = טוך, גיטין יז ע"ב, ד"ה כתביה; רא"ש, גיטין מט ע"א, ד"ה ור"ע, עמ' שמא = טוך, גיטין מט ע"א, ד"ה ורבי; התוספות על הדף לגיטין הם טוך, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 634-633. ליבוביץ יצא מנקודת מוצא ולפיה הסתייעות של ר' אליעזר במהר"ם מחייבת אזכור מפורש. לטענתו, ציטטות המהר"ם בטוך הן גיליונות שהשתרבבו לפנים הטקסט, ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 201, 209. כפי שראינו בכל עדי הנוסח, תובנת המהר"ם היא חלק אינטגרלי מגוף הטוך, וכמקובל בימי הביניים אין השפעה זו זוכה לאזכור.

34 דפי כריכה הכוללים שישה דיבורים מתחילים מתוספות מהר"ם לפסחים השתמרו בדינו

תוספות ר' יחזקיה

ר' יחזקיה בן יעקב ממגדבורג פעל באמצע המאה הי"ג במזרח גרמניה. חיבוריו כוללים ספר מנהגים, פסקים ותוספות. ר' אליעזר תושב טוך הסמוכה למגדבורג היה אחיינו ותלמידו של ר' יחזקיה, והוא מפנה אליו בשמו ובכינוי 'מורי דודי'.³⁵ בגוף התוספות טוך לעומת זאת כמעט שאין הפניה מפורשת לר' יחזקיה, ואולם יש לזכור שהבאה בעילום שם היא דפוס פעולה נפוץ בספרות הרבנית והכללית בימי הביניים. הקבלת הטוך לפסקים ולשרידי תוספות ר' יחזקיה לפסחים שהשתמרו בידינו (דפים: לה-לט, נה, עד) מלמדת על נקודות השקפה.³⁶ לו היה בידינו הקובץ בשלמותו, היינו יכולים לעמוד על מלוא השפעתו של ר' יחזקיה על הטוך לפסחים, ולהשליך בוודאי ממצא זה גם על מסכתות נוספות.

4. הכשרת כבד

ר' תם פסק שכבד מוכשר בצלייה ללא צורך במליחה. צלייה אינה מפליטה את הדם הבלוע בכבד, אולם ר' תם טען שדם שאינו עומד בפני עצמו מותר באכילה. ר' יחזקיה הדגיש שצלייה מעולה עדיפה בוודאות על מליחה, ולכן החידוש בדברי ר' תם הוא בהכשרת כבד אחר צלייה גרועה. ההבהרה של ר' יחזקיה חוזרת אנונימית בטוך.

תוספות שנין	תוספות ר' יחזקיה	תוספות טוך
ולר"ת [=ולר' תם] נר[אה] דלצלי לא בעי מליחה כלל, דהא דאמ[ר]ן בפ"ק [=בפרק קמא] דכריתות,	ונר[אה] לו לר"ת דלצלי לא בעי מליח[ה], דלא מיבעי כשנצלה הבשר יפה יפה, ונפלט מכל הדם	ור"ת פי[נרש] דלצלי לא בעי מליחה כלל, דלא מבעיא כשנצלה הבשר יפה, ונפלט כל הדם דשרי,

בכתב יד קלוסטרנויברג, ספריית המנזר 436, ראה: ריצ'לר, כתבי היד, עמ' 789; טוביה כצמאן, "תוספות לפסחים פרקים אלו דברים וכיצד צולין", משלחן מלכים, ירושלים תשס"ח, עמ' מג-מט. בקטעים אלו הקבלה בין כתב היד והרובד הסתמי בתוספות טוך אינה מצביעה על נקודות השקפה. המסכת היחידה שבה השתמרו תוספות מהר"ם היא יומא, ולמסכת זו אין טוך. ראה: אורבך, תוספות, עמ' 563-564. לרשימת המסכתות שמהן השתמרו פרגמנטים בלבד מתוספות המהר"ם שערך אורבך יש להוסיף את פסחים.

35 ראה: שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 219-228 [להלן: עמנואל, שברי לוחות]; תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 51-53; אורבך, תוספות, עמ' 564-566, 581-582, 607, 627, 646, 649, 659, 666; אברהם שושנה, פסקי מהרי"ח, חולין, מבוא, ירושלים תשס"ד, עמ' תצא-תקב [להלן: שושנה, מהרי"ח]; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רד; בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' 10.

36 קיימת גם מובאה מכלי שני מתוספות ר' יחזקיה לפסחים, ראה: ר' מרדכי בן הלל, מרדכי השלם – הלכות ארץ ישראל וחלה, מהד' א' חבצלת, מוריה טו, יא-יב (תשמ"ז), עמ' כג.

תוספות שנין	תוספות ר' יחזקיה	תוספות טוך
ה' לאוין האמורין בדם, א'חד] לדם האיברי'ם], המ' [=הני מילין] אחר שפי'רש], שהדם {ככ} כנוס בתוך האיברים, ולא יצא מעולם שרי. ³⁷	דשרי, דיותר מפליט על ידי האש מעל ידי המלח, דמעשים בכל יום שמבשלי'ם] כבד אחר צלייתו, אע"פ שמחמירי'ן] לבשלו אחר מליחתו, אלא אפי'לן] לא נצלה כל צרכו, שלא נפלט כל הדם מותר, אע"ג דאמ'רין] פ"ק דכריתו'ת], דדם האיברי'ם], קאי בלאו, ה"מ שפירש, אבל לא פירש, ולא יצא לחוץ שרי. ³⁸	דיות'ר] נפלט ע"י האש {מעל} על ידי מלח, דמעשי'ם] בכל יום שמבשלי'ם] כבד אחר צלייתו, אע"פ שמחמירי'ם] לבשלו אחר מליחתו, אל'א] אפי'לן] לא נצלה כל צרכו, דלא נפלט כל הדם מותר, אע"ג דאמרי'נן] פ"ק [=פרק קמא] דכריתו'ת], דאיכ'א] לאו בדם האיברי'ם], ה"מ [=הני מילין] כשפירש, אבל כל זמן שלא פירש, ולא יצא לחוץ שרי. ³⁹

5. מעשה אילפס

יש מחלוקת תלמודית בשאלה אם עיסה שהתבשלה בנוזל מוגדרת לחם.⁴⁰ ר' תם טען שהמחלוקת נוגעת לעיסה דלילה בלבד, ואילו עיסה עבה הדורשת גיבול מוגדרת לחם מרגע הלישה, ללא תלות בשאלת ההליך לאחר מכן. הבחנה זו נכונה ביחס לחיוב הפרשת חלה בלבד, שכן על מאפים מעיסה עבה נטולי צורת לחם הנקראים 'פרטרש' ו'רושלש' אין מברכים המוציא. בניגוד לדברי ר' תם קבע הר"י בהסתמך על מובאות תלמודיות ממסכתות מנחות וברכות, שגם מאפים אלו חייבים בברכת המוציא. דברי ר' תם החוזרים בספר הישר ובשנן, שוכתבו בידי ר' יחזקיה. לפי העיבוד החדש, כל עיסה עבה חייבת בחלה ובהמוציא, והראיות לכך ממנחות וברכות ניתנו בידי ר' תם עצמו. הטוך נטש את השנן שלפניו, והעתיק מר' יחזקיה את ההקבלה בין המוציא וחלה, וקבע שר"י סיפק תימוכין לר' תם.

37 עד ע"א, ד"ה האי, עמ' קפג, כ"י, עמ' 96א.

38 עד ע"א, ד"ה אמ', עמ' קכב, כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה 1103,13.

39 עד ע"א, ד"ה האי, כ"י, עמ' 49א.

40 בבלי, פסחים לו ע"א-ע"ב.

תוספות שנין	תוספות ר' יחזקיה	תוספות טוך
ואומ' [ר] ר"ת... בדבר	ואו' [מר] ר"ת... בלילתו	ואר"ת [= ואומר רבינו
שבילתו קשה מודו	עבה מודו כ"ע [= כולי	[תם]... בבילתו עבה כ"ע
כולי עלמא דמחייב	עלמא דחייב בחלה...	[= כולי עלמא] מודו דחייב
בחלה... ובמסכת חלה	וכן משמ' [ע] במס' חלה...	בחלה... וכן מש' [מע]
גם כן מוכיח כן... ונר'	ונר' [אה] לר"ת דה"נ	במס' חלה... ונר' [אה]
לר"ת... מעיסת פרטרש	[= דהכי נמי] מברכי' [ן]	לר"ת [= רבינו תם]
ורושלש... אם אין בהן	עליה המוציא... וראי' [ה]	דמברכי' [ן] עליו המוציא,
תורת לחם בשעה שנאפו	ממנחות [ת] ומפ' [רק] כיצ' [ד]	ומביא ר"י ראייה דאי' (!)
למה יברך המוציא...	מברכי' [ן]... מנחו' [ת]...	ממנחות ובכיצד מברכי'...
ומיהו נר' לר' דבר ברא	מבר' [ן] המוצ'. ⁴²	מנח > ו < ת... מברך
כן הוא, והביא ראיה		המוציא. ⁴³
מהא דאמ' [ר] במנחות		
ובברכו' [ת] פ' [רק] כיצד		
מברכי'... מנחות...		
המוציא לחם מן		
הארץ... על כן נר' [אה]		
לר' שמברכי' על פרטרש		
ורושלש המוציא. ⁴¹		

41 לז ע"ב, ד"ה דכולי, עמ' צט-ק, כ"י, עמ' א50-ב. הנוסח המלא של השנין: "ונר' לר"ת דכי היכי דמחייב להפריש מעיסת פרטרש וירושלש חלה כדפ', ה"נ מברכי' עליהן ברכת המוציא, אבל אם אין בהן תורת לחם בשעה שנאפו למה יברך המוציא, וגם ר"ת גופיה פי' דארמישוויי אין מברכי' עליהן המוציא, לפי שאין בהן תוריתא דנהמא, ואע"פ שנתחייבה עיסתה בחלה, ומיהו נראה לר"י (כ"י, עמ' 250). המלה 'אבל' הנותנת משמעות לטקסט היא הוספה שלי. התיקון נעשה בהסתמך על דברי ר' תם עצמו בספר הישר: "מהכא שמעינן דפרטרש וירושלש חייבות בחלה ובהמוציא, והוא דאיכא תוריתא דנהמא, וורמישלש פטורין מן המוציא דליכא תוריתא דנהמא" (ר' יעקב בן מאיר, ספר הישר, חלק החידושים, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סימן שמד, עמ' 215, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 37004, סימן רצז, עמ' פז ב [להלן: ספר הישר]). כאמור, התנה ר' תם את החיוב של עיסה עבה בברכת המוציא בכך שיש למאפה צורת לחם. ייתכן שהקיצור 'אב' הפך עקב טעות פליאוגרפית ל'אם', וה'אם' הכפול נתפס כטעות דיטוגרפית שיש לתקנה. סיריל אסלנוב יידע אותי בטובו ש'פרטרש' הוא מונח צרפתי ו'ירושלש' הוא docels מאפה צרפתי מתוק.

42 פסקי מהרי"ח, פסחים לז ע"א, ד"ה מעשה, עמ' קיח, כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה 1103,13.

43 לז ע"ב, ד"ה דכולי, כ"י פרמה, עמ' 36. משמעות המלה דאי' בכתב היד אינה ברורה. בכ"י אוקספורד – "ומביא ר"י ראייה ממנחות ומכיצד מברכים" (עמ' 142). וכן בפרנקפורט, עמ' 129). בסיום העימות בין ר' תם ור"י העיר השנין: "וקטולש וחוכליאש הנהו פשיטא

6. מדורות גוים

עקב החשש לקבורה בבתי מגורים גזרו חכמים טומאה על דירות גוים. הר"י, רבו של ר' שמשון משנץ, העלה שלושה נימוקים להקל על כניסת כהן לדירת גוי: מציאותם של בעלי חיים האוכלים את השרידים, הסתמכות על דברי ר' שמעון בן יוחאי ולפיהם גוי אינו מטמא, והתוספת הקובעת שגזירה זו לא נגזרה על חוץ לארץ. ר' יחזקיה העדיף את התירוצי האחרון המתיר את הכניסה ללא מגבלה, ור' אליעזר הלך בעקבותיו.

תוספות שנץ	פסקי ר' יחזקיה	תוספות טוך
אומ' [ר] ר' דאע"ג	והאידנא דחזיר וברדלס	אר"י דכהני' [ם] מותר' [ן]
דמדור' [ת] הגוים טמאין,	מצויין בין הגוים, מות' [ר]	ליכנס בבתי גוים, אפי' [לן]
כיון שחזיר וחולדה מצויין	לכהן ליכנס בקבורת' [ם],	אין חזיר וחולדה יכול' [ן]
שם, מותר' [ין] כהנים	דאפי' [לן] היכא דאיכ' [א]	לילך שם, משו' [ם]
ליכנס {שם} בהן, ועוד	נפל אכלי להן, ואפי' [לן]	דחני' [א] בתוספתא אין
אומ' [ר] רבי דמותרין	במקום שאין חורדלה (!)	מדור' [ת] הגוים בחו' ל
משום דתניא בתוספתא	וברדלס {מצויין} וחזיר	[= בחוצה לארץ]. ⁴⁶
דאין מדורות הגוים...	יכולין ליכנס, ר"ח [= ר']	
בחוצה לארץ, ועוד קי"ל	יחזקיה], תניא בתוספת' [א]	
[= קיימא לן] כר' שמעון	אין מדורת הגוים טמאים	
בן יוחאי דאין קברי גוים	בחוצ' [ה] לארץ. ⁴⁵	
מטמאין באהל. ⁴⁴		

דמברכין עליהן המוציא. ר' יחזקיה המיר הערה זאת במדריך פרקטי להדרכת הלומד בשאלת הברכה הנכונה: "וא"כ [= ואם כן] על שפיטל"י ובגיטל"י אר' [מר] בור' [א] מיני מזונ' [ת], ועל גלטוניוארבלי מברך המוצי' [א]. מדריך זה קיים בטוך דפוס ונציה ר"פ: "אם כן על לפנצול"יו פניטלטי אומר בורא מיני מזונות, ועל גלטוניוארבלי מברך המוצי' [א]. בכתבי היד מובא המדריך בשינויים. פרמה – "וא"כ אפי' עיילי"ש אומ' [ר] בור' [א] מיני מזונ' [ת] ועל קרעיי"ם אמ' המוצי' [א]. אוקספורד – "וא"כ אפי' בגיליש אומר בורא מיני מזונות, ועל קרייפיאש אומר המוציא" (עמ' 142א. ראה גם: כ"י פרנקפורט, עמ' 129ב). סיריל אסלנוב קבע שהמונחים אצל ר' יחזקיה ובדפוס ונציה הם איטלקיים, ויש כאן התאמה של הקובץ לעגה המקומית. כתבי יד אוקספורד (איטליה המאה ה"ט), פרנקפורט (אשכנז המאה ה"ט) ופרמה (אשכנז המאה ה"ט) שמרו בצורה משובשת על מינוח צרפתי. 'עיילי"ש' הוא שיבוש של 'בגיליש', ו'קרעיי"ם' הוא שיבוש של 'קרייפיאש' קרפ.

44 ט ע"א, ד"ה כל, עמ' יט. כ"י, עמ' 9א.

45 פסקי מהרי"ח, פסחים, סימן תרפט, עמ' כז, כ"י פראג – מוזיאון יהודי 20, עמ' 331-332א. מקבילות נוספות השווה: שנץ, עד ע"א, ד"ה כבולעו = טוך, עד ע"א, ד"ה כבולעו = תוספות ר' יחזקיה, עד ע"א, ד"ה אמ', עמ' קכג; רא"ש, חולין צז ע"א, ד"ה שאני, מהד' א' ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ב, עמ' תעג = טוך, חולין צז ע"א, ד"ה שאני = פסקי מהרי"ח,

א"א אורבך טען, שבשני מקומות בפסחים הביא עורך הטון מרבו מבלי לזהות במפורש במי מדובר. בדיקה מלמדת שהמובאות עליהן הסתמך אורבך הן העתקה מהשנץ, והרב הוא הר"י מדמפייר רבו של ר' שמשון.⁴⁷ אמנם לפי חלק מעדי הנוסח קיימת מובאה אחרת הלקוחה מרבו של ר' אליעזר.⁴⁸ בשולי קובץ התוספות שבעריכתו הוסיף ר' אליעזר גיליונות. י' תא-שמע יצר הבחנה גיאוגרפית וכרונולוגית בין גוף התוספות והגיליונות. התוספות עצמם הם

חולין, סימן מח, עמ' תרג-תרד; טון, חולין כה ע"ב, ד"ה ופוסל = פסקי מהרי"ח, חולין, סימן תתקב, עמ' תקלא. הטון והרא"ש לחולין בנויים בעיקרם על השנץ, ראה: אורבך, תוספות, 595, 665. המקבילות שצוינו אינן קיימות ברא"ש, או שהן מכילות הוספה שאינה ברא"ש. לכן סביר להניח שהמקור הוא בפסקי מהרי"ח.

46 ט ע"א, ד"ה כל, כ"י פרמה, עמ' 25. ראה גם: אוקספורד, עמ' 118, פרנקפורט, עמ' 106. אורבך התחבט האם מובאות ר' יחזקיה בטון שאובות מפסקיו או מתוספותיו, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 566. הממצא שלפנינו מלמד שר' אליעזר נחשף לתובנות הקיימות בשני החיבורים. אולם קיימת אפשרות ולפיה הפסקים הם קיצור מתוספות ר' יחזקיה, ור' אליעזר עצמו השתמש בתוספות. ליבוביץ קבע שר' יחזקיה לא הובא בטון, והצייטטות הן גיליונות שחדרו לגוף הטקסט, ראה: ליבוביץ, טון, עמ' 139, 205-208, 275; אריה ליבוביץ, "מהותן של תוספות טון", ישורון, כז (תשע"ב), עמ' תתק-תתקב [להלן: ליבוביץ, מהותן]. ראה גם: הכהן, אלופי יעקב, עמ' רב-רד. כפי שראינו בכתבי היד, חלקים מהותיים מהטון הסתמי לקוחים מר' יחזקיה מורו ורבו. אורבך טען שר' אליעזר עצמו שילב את הגיליונות בתוספות, והלומדים הוסיפו במהלך השנים הערות גיליון נוספות, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 585, 628. קיימת כמובן אפשרות שמראש נכלל ר' יחזקיה בגוף התוספות.

47 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 608 ובהע' 48. אורבך הפנה למובאות הבאות: "הקשה ה"ר אהרן לרבי, הא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל" (טון, כו ע"ב, ד"ה חדש, דפוס ונציה ר"פ). הטון מועתק מהשנץ: "הקש' ר' אהרן לר', דהא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל" (שנץ, כו ע"ב, ד"ה חדש, עמ' 30. כ"י, עמ' 33א). ראוי לציין שבכל כתבי היד של טון מיוחסת הקושייה לר"י הרב הנשאל: אוקספורד, עמ' 133א – "הקשה ר"י, דהא אמרי' המבשל בשבת בשוגג יאכל"; פרנקפורט, עמ' 122א – "הק' ר"י, דהא אמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל"; פרמה, עמ' 32ב – "הק' ר"י <לר' >, דהא אמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל". בהערת גיליון בכ"י פרמה כתוב לר', בלי ציון שם השואל. בדומה לכתבי היד הגיה ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) "הקשה הר"ר אהרן לר"י" (חכמת שלמה, תלמוד בבלי עוז והדר, ירושלים תשס"ו, חידושים, עמ' יח). נאמן לשיטתו טען אורבך בעקבות ההגהה שהשואל הוא ר' אהרן מרגנסבורג, ובשונה משאר המסכת ר"י הוא מורו ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א). מכיוון שלאמיתו של דבר זו מובאת שנץ יש להקדים בדור את ר' אהרן, ונראה שמדובר בר' אהרן בן יוסף מתלמידי ר' תם, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 115, 286, 350. המובאה השנייה של אורבך היא: "וכן מצא רבי בספר ישן" (טון, ס ע"א, ד"ה והיינו, דפוס ונציה ר"פ). ואולם המוצא הוא רבו של ר' שמשון: "וכן מצא ר' בספר ישן" (שנץ, ס ע"א, ד"ה והיינו, עמ' קנא). נוסח הדפוס הוא העתקה מכתב יד ורשה האבוד, ראה: ריצ'לר, כתבי היד, עמ' 787. ראוי לציין שבעדי הנוסח יש נוסחאות שונות: "וכן מצאתי בספר ישן" (טון, פרמה, עמ' 44א); "ולא מצא ר' בספ' ישן" (שנץ, אוקספורד, עמ' 79א). על התלות של ר' אליעזר בקבצים המונחים לפניו ראה: ליבוביץ, טון, עמ' 103, 105, 108.

48 בדיון בהלכות כשרות יש הוספה מרבו של ר' אליעזר מטון.

בעיקרם עיבוד של קובץ צרפתי קדום, ואילו רוב הגליונות הם תוספות עדכניות מר' אליעזר עצמו ומבני דורו חכמי גרמניה בני המחצית השנייה של המאה ה"ג.⁴⁹ בין החיבורים קיים גם שוני בדרך ההבאה של דברי ר' יחזקיה, המהר"ם וחכמים אשכנזים נוספים. חכמים אלו שהובאו פעמים רבות בעילום שם בגוף התוספות, נזכרו בגליונות במפורש בשמותיהם.⁵⁰ נראה שהדבר נבע מהתכלית השונה של החיבורים. התוספות נועדו לשכתב ולשפר את קובץ השני, ולכן ניתן היה להצניע

ואולם בכתב יד פרמה כתוב: "ואפי' פ'לא (השורה מתחלפת) לאנש שיש להרחיק מן הלחם אין נראה לר"י שיהא אסור, שיש אויר מרובה בתנור וההבל מתפשט" (עמ' 50א). מעד נוסח זה עולה שמדובר בר"י ולא ברבו של ר' אליעזר. ואכן הקביעה שריבוי אויר מתיר אפייה עם בשר מצוטט מפי ר' תם רבו של ר"י: "ועוד אומר רבינו יעקב... בתנורים גדולים כעין שלנו, מותר לאפות פת עם צלי, שיש שם אויר גדול" (ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, לא תעשה, הלכות איסורי מאכלות, ונציה ש"ז, עמ' נג ע"ג). ראוי לציין שיש מובאות נוספות מר"י בטוך שאינן נמצאות בשני שלפנינו. לחילופין ניתן עדיין להניח שמדובר ברבו של עורך הטוך, וזאת בהסתמך על הדמיון הפליאוגרפי בין ר' ור"י וחסרון הדברים בשני. רבו של ר' אליעזר חזר על דברי ר' תם ור"י, והתלמיד יחס את הדברים למורו. ראוי לציין שר"י הוא גם ראשי התיבות של ר' יחזקיה: "כל מקום שאומר פר"י הועתק מפרישת רבינו חזקיה" (ר' מרדכי בן הלל, מרדכי, כ"י וטיקן Ebr. 141, עמ' 2ב). ואולם אז נצטרך להניח שמשמעות ר"י' במובאה זו שונה ממשאר המסכת. הכינוי ר"י' חוזר בפסקי מהרי"ח, ואולם לא ברור אם הכינוי מכון לר' יחזקיה עצמו או לחכם מדמפייר, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 249-250, 566; אברהם ישעיהו שולביץ, "פסקי מהרי"ח – עירובין", מוריה, כט, ח-י (תשס"ט), עמ' ד.

49 ראה: ר' בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת, כתובות לב ע"א, ד"ה עוד כתוב, מהד' ז' מצגר, ירושלים תשנ"ז, עמ' עז [להלן: שיטה מקובצת]; חיד"א, שם הגדולים השלם, מערכת גדולים, אות א, סימן קצג, עמ' ל; אורבך, תוספות, עמ' 585, 628, 753-755; תא-שמע, אשכנז, עמ' 238-239, ובהע' 45. ליבוביץ טען להפרדה דיכוטומית בין גוף התוספות והגליונות: תלמידי הר"י נכללו בפנים, וחכמי גרמניה בני דורו בגליונות – ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 25, 32, 139, 201, 205, 223, 241-244, 249, 250. ליבוביץ מודע לאזכורם של חכמים צרפתים מוקדמים בגליון, ואולם לטענתו תובנות אלו הגיעו אליו כשמועה מרביתיו – ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 220-224. דומה שהגבולות בין הסוגות הספרותיות אינם כה חדים. כפי שראינו, חכמי גרמניה חדרו לגוף התוספות, ובאותה מידה צוטטו חכמים צרפתים בגליונות. נראה שהגליונות הם המהדורה השנייה של התוספות, והמעבר לסוגה החדשה נובע מהמודעות לחתימתה של תקופה – ראה: ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ירושלים תשנ"ט-תש"ס, ב, עמ' 120.

50 מובאות חכמי אשכנז בגליונות ראה: אורבך, תוספות, עמ' 628, 649 הע' 30; תא-שמע, אשכנז, עמ' 235-234; בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' 9-11; אברהם מרמורשטיין, "חכם ופוסק איטלקי", דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 242; ליבוביץ, טוך, עמ' 190-205, 209-210, 213-214, 223, 241-244, 249-250; הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' רד. בדף מכריכה המסומן קרמסמינסטר ספריית המנזר Hebr. 6 נשמר קטע קצר מתוספות טוך לפסחים, ראה עליו: ריצ'לר, כתבי היד, עמ' 786. בגליון על אחד התוספות (יא ע"א, ד"ה אבל) יש רמיזה לפרשנות המהר"ם: "כ"ש [=כל שכן] אי לא שרית ליה אלא [...] ומהר"ם תי' [רץ] בע"א [=בעניין אחר]".

את העדכונים המאוחרים. מדיניות ההסתרה גם תרמה לקדימות ולסמכותיות של הטוֹך. בניגוד לכך, גיליונות מעצם מהותם הם בגדר הוספה מאוחרת.

הוספות העורך

איתור המקבילות מחכמי אשכנז אפשר זיהוי חלקי של הרובד הסתמי, שנוסף בידי עורך הטוֹך לשנץ שעמד לפניו. ככל הנראה, תובנות נוספות של חכמי אשכנז וצרפת נכללות בהוספות העורך, ואבדן חלק גדול מהכתבים הרבניים מימי הביניים מונע את זיהויים המדויק. בנוסף להבאות האנונימיות סביר להניח שחלק מהרובד הנוסף בטוֹך הוא פרי עטו של ר' אליעזר עצמו, שנמנה עם גדולי חכמי אשכנז.⁵¹ השוואת השנץ והטוֹך לפסחים מאפשרת לאתר את הוספות העורך, ולעמוד על כמה דפוסי פעולה שהנחו אותו.

רעיונות מקוריים

כפי שנראה ניתן להצביע על עשרות מקומות שבהם צירף ר' אליעזר מטוֹך תובנות חדשות ומקוריות לתוספות שנץ.⁵²

51 תובנות אלו אינן קיימות בכתב היד של השנץ (אוקספורד), ובדפוס של השנץ (הבנוי על כתב יד ורשה האבוד). גם תוספות פרץ הבנויים על השנץ אינם מכילים הוספות אלו. המחקר במדעי הרוח בנוי על הסתברות. קיימת כמובן האפשרות שחלק מהפרשנות שנוספה כביכול בטוֹך מקורה בוורסיה מורחבת של השנץ שעמדה לפני העורך. אולם הסבירות היא שחלק משמעותי מהתובנות הקיימות בטוֹך בלבד, ואינן נזכרות במקום אחר, הן מקוריות.

52 שנץ, ד ע"א, ד"ה אבא, עמ' ח – טוֹך, ד ע"א, ד"ה אבא; שנץ, ז ע"ב, ד"ה ת"ש, עמ' יז – טוֹך, ז ע"ב, ד"ה ונרות; שנץ, ח ע"א, ד"ה הכא, עמ' יח – טוֹך, ח ע"א, ד"ה הכא; שנץ, ט ע"א, ד"ה ואת"ל, עמ' יט – טוֹך, ט ע"א, ד"ה ואם; שנץ, ט ע"ב, ד"ה היינו, עמ' כב – טוֹך, ט ע"ב, ד"ה היינו; שנץ, יב ע"ב, ד"ה יומא, עמ' כז – טוֹך, יב ע"ב, ד"ה בשית; שנץ, יח ע"ב, ד"ה דיו, עמ' מה – טוֹך, יח ע"ב, ד"ה דיו; שנץ, כז ע"ב, ד"ה אין, עמ' סח – טוֹך, כז ע"ב, ד"ה אין; שנץ, ל ע"ב, ד"ה התורה, עמ' פ-פא – טוֹך, ל ע"ב, ד"ה התורה; שנץ, מב ע"ב, ד"ה וסימניך, עמ' קט – טוֹך, מב ע"ב, ד"ה וסימניך; שנץ, מד ע"א, ד"ה המקפה, עמ' קיב-קיג – טוֹך, מד ע"א, ד"ה דאיכא; שנץ, מד ע"א, ד"ה הנח, עמ' קיג – טוֹך, מד ע"א, ד"ה הנח; שנץ, נ ע"ב, ד"ה מגדלי, עמ' קלא-קלב – טוֹך, נ ע"ב, ד"ה ומגדלי; שנץ, נא ע"ב, ד"ה ותרווייהו, עמ' קלד-קלה – טוֹך, נא ע"ב, ד"ה כל; שנץ, נח ע"ב, ד"ה בשלמא, עמ' קמה – טוֹך, נח ע"ב, ד"ה אלא; שנץ, ס ע"א, ד"ה שלא, עמ' קנא-קנב – טוֹך, ס ע"א, ד"ה שלא; שנץ, סא ע"ב, ד"ה רבה, עמ' קנד-קנה – טוֹך, סא ע"ב, ד"ה רבה; שנץ, סה ע"א, ד"ה שמא, עמ' קסג – טוֹך, סה ע"א, ד"ה שמא; שנץ, עח ע"ב, ד"ה לימא, עמ' קצב – טוֹך, עח ע"ב, ד"ה לימא; שנץ, עט ע"ב, ד"ה קצד-קצד – טוֹך, עט ע"ב, ד"ה קסבר; שנץ, פה ע"ב, ד"ה וכן, עמ' רי – טוֹך, פה ע"ב, ד"ה וכן; שנץ, פט ע"א, ד"ה ונטרחו, עמ' רטז – טוֹך, פט ע"א, ד"ה ונטרחו; שנץ, צ ע"ב, ד"ה הא, עמ' ריט – טוֹך, צ ע"ב, ד"ה שחל; שנץ, צב ע"ב, ד"ה מאי, עמ' רכג-רכד – טוֹך, צב ע"ב, ד"ה מאי; שנץ, צט ע"ב, ד"ה מאי, עמ' רלא – טוֹך, צט ע"ב, ד"ה מאי; שנץ, ק ע"א, ד"ה מפסיקין, עמ' רלב – טוֹך, ק ע"א, ד"ה מפסיקין.

7. קדימות בקרבנות

התלמוד במסכת פסחים הסיק מפסוק בספר ויקרא על קדימות עולת התמיד לשאר הקרבנות: "ובער עליה הכהן עצים בבקר בבקר וערך עליה העלה".⁵³ עולת התמיד המיועדת היא הראשונה. במסכת זבחים נלמדת הקדימות מספר במדבר: "ביום הראשון... והקרבתם אשה עלה... מלבד עלת הבקר אשר לעלת התמיד תעשו את אלה".⁵⁴ השנן הסביר את הכפילות בכך שהפסוק בויקרא נועד להקדים קרבן תמיד לנדבה, והפסוק במדבר עוסק באיחור קרבנות מוסף. הבחנה נוספת היא, שויקרא מלמד על הקדמת הקטרת התמיד על העצים, ואילו במדבר מתייחס לראשונות של שחיטת התמיד. הטוּך חזר על הדברים ודחה את ההבחנה הראשונה. בניגוד ל"יום" הנאמר במוסף, הביטוי 'בקר' בתמיד מציין נקודת זמן מוקדמת, ולכן אין צורך בפסוק מיוחד לאיחור המוספים.

תוספות טוך

העול' [ה] עול' [ה] ראשונה, תימ' [ה]
 דבזבחי' [ם] כל התדיר מסקינ' [ן] מקרא
 אחרינ' [א], דתנ' [ן] התמיד' [ן] קודמי' [ן]
 למוספי' [ן] שני' [אמר] מלבד עול' [ת]
 הבוקר... וי"ל {דת' דהת' [ם] אצטרי' [ך]
 למוספי' דלא קדמי, והכ' [א] לנדרי' [ם]
 ונדבר' [ת]... א"נ [=אי נמי] קרא דהכ' [א]
 להקדמ' [ת] הקטר' [ה], דבהקטר' [ה]
 כתי' [ב] וער' [ך] עליה העולה, וקר' [א]
 דכל התדיר {להקד' להקדמה שחיטה
 דתעשו את אלה בעשיית הדם כתי' [ב]...
 וא"ת [=ואם תאמר] אמאי איצטריך
 העולה ומלבד, ת"ל [=תיפוק ליה]
 דתמיד קודמי' [ם] למוספי', דבתמיד
 כתיב בבוקר, ובמוספי' כתי' [ב] ביום
 דמשמע עיצומו של יום.⁵⁶

תוספות שנן

העולה עולה ראשונה, תימ' [ה] והא
 בזבחי' [ם] פ' [רק] כל התדיר מפקי' [נן]
 לה מקרא אחרינא... התמיד' [ם]
 קודמין למוספי' שני' [אמר] מלבד
 עולת הבקר אשר לעולת התמיד...
 דהתם שלא יקדמו מוספי' לתמיד' [ם],
 והכא אצטריכ' [א] לנדרי' ונדבות...
 ונר' [אה] לתרץ דקרא... להקדמה
 הקטרה, דבהקטרה כתי' [יב] וערך
 עליה העולה, וקרא דכל התדיר
 להקדמת שחיטה, דתעשו את אלה
 בעשיית ידם.⁵⁵

53 ויקרא ו, ה. ראה: בבלי, פסחים נח ע"ב.

54 במדבר כח, יח-יט, כג. ראה: משנה, זבחים י, א.

55 נח ע"ב, ד"ה העולה, עמ' קמה-קמו, כ"י, עמ' 76א-ב. בעד כתוב "שלא יקדמו תמיד' למוספי'", ואולם יש סימון להקדמת מוספים למתמידים כמתבקש ממשמעות המשפט.

56 נח ע"ב, ד"ה העולה, כ"י, עמ' 43ב.

8. לינה

ההלכה מחייבת אדם המקריב קרבן ללון בירושלים. לפי השנן הלינה נמשכת שבוע ימים, ואילו הטון צמצם את החובה ליום אחד בלבד. ראיות השנן שוכתבו בטון לאור תפיסתו השונה. שבעת ימי לינה משמעם ימים פוטנציאליים שמהם יש לברור לילה אחד בלבד.

תוספות שנן	תוספות טון
דמוכח בסוכה טעון לינה כל ז' בפ' [רק] לולב וערבה... ששבעת ימי החג טעונות... ולינה... וכן מוכח נמי במס' [כת] זבחי' [ם] בפ' [רק] דם חטא' [ת], דהתם תנן ר' טרפון או' [מר], אם בשל כן (!) בתחלת הרגל, יבשלו בו כל הרגל... אלמא הויא כל ז' ⁵⁷ .	דבפ' [רק] לולב וערב' [ה] משמע... שז' ימי החג טעוני' [ן]... ולינה... דאי לא לן יום ראשון ילין שאר ימים, ולעולם אינו טוע' [ן] לינה אל' [א] יום אחד, ובפ' [רק] ד' [ם] חטאת נמי קמר ר' טרפון אם בשל בו בתחילת הרגל, יבשל בו כל הרגל... ואם לא לן אתמול ילין היום. ⁵⁸

9. נוסח משנה

השנן העלה שני נוסחים אפשריים למשנה הראשונה בפרק עשירי של פסחים: 'ערבי פסחים' ולשון הרבים מכוון ליום קבוע החוזר כל שנה, ו'ערב פסחים' היינו ערב אחד שבו נשחטים פסחים רבים. הטון מוסיף שפסחים הוא בלשון רבים, שכן קרבן הפסח מוקרב פעמיים בשנה:

תוספות שנן	תוספות טון
אי גרסינן ערבי ביו"ד רוצה לומר ערבי פסחים דעלמא, ואי גרס ערב פסחים רוצה לומר ערב שחיטת פסחים. ⁵⁹	אי דגר' [ס] בערבי ניחא, ואי דגר' [ס] ערב ה"ק [= הכי קאמר], ערב ששוחט' [ן] בו פסחי' [ם] הרבה, א"נ [= אי נמי] ערב פסח ראשון ושני. ⁶⁰

57 צה ע"ב, ד"ה יש, עמ' רל, כ"י, עמ' 120.

58 צה ע"ב, ד"ה טעון, כ"י, עמ' 56א-ב.

59 צט ע"ב, ד"ה ערבי, עמ' רל. כתב יד אוקספורד מסתיים בדף צו, ראה: ריצ'לר, כתבי היד, עמ' 787. ולכן הנוסח לאחר דף צו יינתן על פי הדפוס.

60 צט ע"ב, ד"ה ערב, כ"י, עמ' 57ב. לעתים כמו בדוגמא הבאה הוספות העורך נרשמו בגיליון, ולא היו חלק מגוף התוספות. את הפסח יש לשחוט עבור המנויים על הקרבן, ואולם זריקת הדם המכפרת יכולה להתבצע במחשבה מוטעית: "לאוכליו ושלא לאוכליו

פתרונות לבעיות השנץ

מטבע הדברים לא ניתן למצוא פתרון לכל סתירה תלמודית, וחלק מהדיונים בשנץ מגיעים למבוי סתום. במספר סוגיות קידם הטוך את הדיון ויישב את הקושיה הבלתי פתירה.⁶¹

10. אנלוגיה בין טומאה וחמץ

התלמוד דן בסיטואציה שבה עכבר נכנס לבית שנעשתה בו בדיקת חמץ וחמץ בפיו, וגם בדיקה חוזרת אינה מצליחה לאתר את המפגע. הסוגיה מקבילה תרחיש זה למחלוקת תנאים בדיני טהרות. ר' מאיר קבע שכישלון הבדיקה מחייב לטמא את המבנה, ואילו חכמים מטהרים לאחר מיצוי המאמץ האנושי: "על ובדק ולא אשכח, פלוגתא דר"מ [=דר' מאיר] ורבנן, דתנן היה ר"מ אומר, כל דבר שבחזקת טומאה, לעולם הוא בטומאתו, עד שיודע לך הטומאה היכן היא, וחכמים אומרים בודק עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה".⁶² התוספות שנץ טען שהאנלוגיה מופרכת. בדיקה ללא תוצאות גורמת להכרזת המבנה כטמא, ואולם מה היא ההשלכה המעשית של אי איתור החמץ. הטוך תירץ שכישלון הבדיקה יחייב את הבעלים של המבנה לבטל את החמץ, כדי שלא יעבור בבל יראה ובל ימצא.

תוספות טוך

תימ' [ה] אפי' [לן] ר' מאיר [ר] דאמ' [ר], לעול' [ם] הי' [א] בחזק' [ת] טומאה, נפ"מ [=נפקא מינה] לטהר' [ת] שנעשו ע"ג [=על גביו], הכא גבי בדיקה, כיון שבדק ולא מצא, מה יעשה אם יצריכהו לבדוק פעם {אחת} שנייה לא ימצא...

תוספות שנץ

תי' [מה] אפי' [לן] לר' מאיר דאמ' [ר], לעולם היא בחזקת טומאה עד שתודע לך טומאתו, גבי בדיקה מאחר שבדק ולא מצא מה יעשה יותר, בשלמא גבי טומאה, נפקא מינה לטהרות שיעשו על גביו, אבל הכא כיון דפעם ראשונה

כשר... בשתי עבודות, וטעמא דחשיב בזריקה, דאין מחשבת אוכלין בזריקה" (בבלי, פסחים ס ע"א). השנץ הדגיש שאמירה תלמודית זו נכונה רק לדעת רבה, ואילו רב חסדא חלק עליה. הטוך חזר על הדברים, אולם בהערת גיליון הדגיש שדברי השנץ מבוססים על תחילת הסוגיה, ואילו בסופה גם רבה פוסל במחשבת זריקה פסולה. בדפוס ונציה ר"פ הגיליון הוא חלק אינטגרלי מהתוספות. על חידת הגיליונות לגוף התוספות ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 201, 209.

61 גם בגיליונות העלה ר' אליעזר פתרונות אלטרנטיביים לשאלות שהועלו בגוף התוספות – ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 230-231.

62 בבלי, פסחים י ע"א.

תוספות שנין	תוספות טוך
לא מצא, אם יצריכוהו לבדוק פעם שנייה נמי לא ימצא. ⁶³	וי"ל [=ויש לומר] דמיירי בשלא בטלו, וקאמ' [ר] דלר' מאיר לא סגי בבדיקה <כיון> דלא אשכח, והוי בספק לא' [ר] דלא ימצא וצרי' [ר] לבטל. ⁶⁴

11. מגבלות ההיקש

התלמוד השווה בין איסורי תרומה ומעילה בתחומים רבים.⁶⁵ השנין קבע שמימוש עקבי של ההיקש צריך להביא למסקנה שבדומה למעילה החיוב באכילת תרומה הוא בשווה פרוטה. הטוך הבחין בין מעילה האסורה בהנאה הנמדדת ממונית לבין תרומה האסורה לזר באכילה המוערכת לפי משקל הזית.

תוספות שנין	תוספות טוך
הכי נמי נימא... מה מעילה דממון בשוה פרוטה, אף מעילה דאכילה... וצריך לחלק. ⁶⁶	אין לומר [ר]... מה מעילה דממו' [ר] ש? זה פרוטה, אף מעילה דאכילה כך... והיאך יהיה בו מיתה אם לא כשזיעור אכילת תרומ' [ה], דבשאר נהנה ליכ' [א] מיתה אל' [א] באכל. ⁶⁷

12. מינוי על קרבן הפסח

המשנה בפסחים אפשרה לאבי המשפחה לקבוע מי יימנה בחבורת הפסח גם לאחר השחיטה: "האומר לבניו הריני שוחט את הפסח, על מי שיעלה מכם ראשון לירושלים".⁶⁸ קביעה זו סתרה את הכלל המאפשר להימנות רק עד השחיטה. ר' יוחנן יישב את המשנה בשתי דרכים שונות, והשנין עמד על כך. במסכת נדרים אמר ר' יוחנן שכלל אין צורך להימנות מראש על קרבן הפסח, ואילו במסכת פסחים טען ר' יוחנן שהאב מינה מראש את בניו על הקרבן,

63 י' ע"א, ד"ה על, עמ' כג, כ"י, עמ' 111.
 64 י' ע"א, ד"ה על, כ"י, עמ' 26.
 65 בבלי, פסחים לג ע"א.
 66 לג ע"א, ד"ה ומינה, עמ' פו. כתב יד אוקספורד מדלג בדף 42ב מדף לג ע"ב, ד"ה ואין, עמ' פה "שאינה בפחות" עד לדף לג ע"ב, ד"ה לאימת, עמ' צ "דבע"א לא חשיב בשעת עקירה". ולכן אין אפשרות לבדוק מובאה זו.
 67 לג ע"א, ד"ה ומינה, כ"י, עמ' 35.
 68 משנה, פסחים ח, ג.

והכרזת התחרות נועדה לעידוד בלבד.⁶⁹ הטוך טען שהחילוף בין המסכתות הוא מילולי בלבד. כיוון שאין צורך מדין תורה להימנות, ניתן להניח שהאב מינה את בניו מראש.

תוספות שנין	תוספות טוך
ומיהו יש להקשות הא דפשיט... בפ' [רק] אין המודר מהך משנ' [ה] דשה לבית לאו דאוריית' [א], דאי דאורייתא אבישרא קאי ומזכה להון, מאי קפשיט התם מיהך, אוקימנא לה הכא דאמנינהו מעיקר' [א]. ⁷⁰	תימ' [ה] דבפ' [רק] אי' [ן] בין המודר, {מו} מסיק ר' זירא אליב' [א] דר' יוחנ' [ן] מהך משנ' [ה], דשה לבית אבו' [ת] לאו דאורייתא, דאי דאוריית' [א] אבשרה קאי ומזכה להון, והכי מוקי לה לר' יוחנ' [ן] באמנינהו מעיקר' [א], וי"ל [=יש לומר] דהכא ה"פ [=הכי פירושו]... דחשיב כאילו אמנינהו מעיקרא, דאין צריכי מינוי, משו' [ם] דשה לבית אבו' [ת] לאו דאורייתא. ⁷¹

במספר מקרים כאשר לא עלה בידי הטוך ליישב את הבעיה הוא בחר בדרך של התעלמות, והשמיט את קושיית השנין הבלתי מיושבת: "מכלים הוא דהדר ביה, תי' [מה] תיפשוט דלגמרי הדר ביה",⁷² "לא ידע ר' זריקה מנא ליה",⁷³ "מספק' [א] ליה אי הני זבחי' [ם] מיירי נמי בתמיד או לא".⁷⁴ ייתכן שהדבר נובע מרצון לא להשחית את זמנו של הלומד בבעיות לא פתורות.⁷⁵

- 69 ראה: בבלי, פסחים פט ע"א; נדרים לו ע"א. על העריכה השונה של פסחים ונדרים ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תל-אביב תשכ"ג, עמ' 67-69.
- 70 פט ע"א, ד"ה אלא, עמ' ריז, כ"י, עמ' 114א.
- 71 פט ע"א, ד"ה אלא, כ"י, עמ' 54ב. פתרונות נוספים של טוך לבעיות השנין השווה: שנין, ה ע"א, ד"ה לכדתניא, ד"ה אלא, עמ' י-יא = טוך, ה ע"א, ד"ה כדתנא; שנין, כג ע"א, ד"ה קצירכם, עמ' נו = טוך, כג ע"א, ד"ה קצירכם; שנין, כד ע"ב, ד"ה לרבות, עמ' נח-נט = טוך, כד ע"ב, ד"ה לרבות; שנין, לד ע"א, ד"ה בשליקתא, עמ' צא-צב = טוך, לד ע"א, ד"ה בשליקתא; שנין, מא ע"ב, ד"ה א"כ, עמ' קט = טוך, מא ע"ב, ד"ה אם; שנין, מו ע"ב, ד"ה הואיל, עמ' קיט-קכ = טוך, מו ע"ב, ד"ה הואיל.
- 72 שנין, יז ע"ב, ד"ה מכלים, עמ' מג, כ"י, עמ' 21ב.
- 73 שנין, סא ע"ב, ד"ה לא, עמ' קנה, כ"י, עמ' 81א.
- 74 שנין, עא ע"ב, ד"ה ושאר, עמ' קעז, כ"י, עמ' 93א. דוגמאות נוספות – שנין: לב ע"ב, ד"ה כי, עמ' פה; לג ע"א, ד"ה תאמר, עמ' פז; סא ע"ב, ד"ה אלא, עמ' קנה. דוגמאות ממסכתות אחרות ראה: בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' 10. הטוך גם השמיט השגות לא פתורות של ר' שמשון על ר"י: "ותי' [מה] ליה... אלמ' [א] משמ' [ע] לר' אליעזר, דזה וזה גורם מותר, ור' השיב לי ולא היבנתי תשובתו" (שנין, כז ע"א, ד"ה וכן, עמ' סז, כ"י, עמ' 33ב) = "ותימ' [ה]

דיבורים עצמאיים

בטוך מובאים מספר קטן של דיבורים מתחילים קצרים שאינם לקוחים מהשנן:
 "לא {ר} דאתי שפי' [ר], והיכי מצי לאקמי באיסור לאכילה, הא כתי' [ב] ישרף".⁷⁶

הוספת פרשנות

ניתן להצביע על כמה דיוני טוך הבנויים על השנן בתוספת הרחבה פרשנית מידיו של העורך.⁷⁷

13. ספק יום הכיפורים

תוספות שנן קבע שבמקרה של ספק בתאריך יש לצום יומיים ביום כיפור גם בארץ ישראל. הטוך התחבט כיצד בני ארץ ישראל הקרובים לבית הדין אינם בקיאים בזמן קידוש הלבנה, וביאר שהקביעה מתייחסת להולך במדבר שאיבד את מניין הימים.

תוספות טוך

אם נסתפקו אפי' [לו] בא"י [=בארץ ישראל] מתי נקבע החדש, כגו' [ן] שהי' [ה] הולך במדבר, שהיו עושי' [ם] ב' ימי' [ם], כדין ספיק' [א] דאוריית' [א] דאזלינ' [ן] לחומ' [רא].⁷⁹

תוספות שנן

אם נספקו יש' [ראל] שמקדשי' [ן] על פי הראיה מתי הוקבע החדש, עושין שני ימים, כדין ספיקא דאוריית' [א] דאזלי לחומרא, מ"ר [=מפי רבי].⁷⁸

לרשב"א... אלימ' [א] (!) ליהר > ב (!) אלעזר זה וזה גורם איסור מותר" (טוך, כז ע"א, ד"ה וכן, כ"י, עמ' 33א).

75 אין בדברים אלו כדי לשלול את קיומם של תוספות טוך המעלים קושיות ללא פתרון, ראה: ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי, כללי הפוסקים, כללי רש"י ותוספות והרא"ש, סימן יא, בני ברק-ניו יורק תשס"א, עמ' תקכח [להלן: יד מלאכי]. ואולם נראה שנעשה ניסיון לצמצם את מספרם של תוספות מסוג זה.

76 טוך, כד ע"א, ד"ה ואם, כ"י, עמ' 31ב. תוספות טוך נוספים ראה: יט ע"ב, ד"ה האי וד"ה אין; כד ע"א, ד"ה ואם; כז ע"ב, ד"ה הא; לד ע"א, ד"ה פסול; מד ע"ב, ד"ה אלא; ס ע"א, ד"ה שחטו; סב ע"ב, ד"ה פסולו; צד ע"ב, ד"ה מעולם; צה ע"א, ד"ה ואיסי; צה ע"א, ד"ה בפרטיה.

77 הבהרת גוף התוספות התבצעה גם בגיליונות, ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 225-228.

78 נד ע"ב, ד"ה לקביעא, עמ' קמ, כ"י, עמ' 73א.

79 נד ע"ב, ד"ה לקביעא, כ"י, עמ' 42ב.

14. עשרת הדיברות

פרשיות מרוחקות אינן נדרשות בכלל ופרט. השנן קבע שניתן לדרוש במידה זו את עשרת הדיברות בשמות ובדברים, למרות המרחק בין הכתובים. הטוך הסביר את החריגה בכך שפרשיות אלו נאמרו בעת ובעונה אחת.

תוספות שנין	תוספות טוך
והא כפרי'ן] בשור שנגח את הפרה, ואימא בהמתך דדברות הראשונים כלל, שור וחמור פרט, בהמתך דדיברות האחרוני'ן] חזר וכלל, אע"ג [=אף על גב] דמרוחקין זה מזה, יש לומ'ן] דדיברו'ן] הראשוני'ן] חשיבי כחד עניינא. ⁸⁰	ואע"ג דפרי'ן] בסו'ן] הפרה, ואימ'ן] בהמתו דדברו'ן] ראשונו'ן] כלל, שור וחמור פרט, וכל בהמת'ן] דדברו'ן] אחרוני'ן] חזר וכלל, אע"ג דמרוחקי'ן] טובא, היינו משו'ן] דדברו'ן] חשיב כחד ענייני, דבד <בור> אחד נאמרו. ⁸¹

15. שיעורי שבת

השנן תמה מדוע אין אחדות בכמות הנדרשת כדי להתחייב במלאכת חולב ובהוצאת חלב מרשות לרשות בשבת. הטוך הבהיר את הקושיה באמירה שהשיעורים למוצר אחד זהים גם במלאכות שונות.⁸²

תוספות שנין	תוספות טוך
החולב כגורגרת, הקשה הרב ר' אפרים, והתניא במס' [כת] שבת בפ' [רק]	החולב כגורגרת (!), הק' [שה] הר"ר [=הרב ר' אפרי'ן], דתני' [נז] המוציא, ושיעור

80 ו ע"ב, ד"ה אבל, עמ' יד-טו, כ"י, עמ' 7א.

81 ו ע"ב, ד"ה אבל, כ"י, עמ' 25א.

82 ר' אליעזר הוסיף גיליונות לתוספות שבעריכתו. תופעה ספרותית זו יצרה את ההנחה בכתיבה המסורתית, ולפיה לא התערב ר' אליעזר בגוף התוספות: "שהגליונות הם מר' אליעזר מטוך ז"ל... וכשהיה כותב שום דבר מסברתו לא היה כותבו בפנים אלא בגיליון מרוב ענותנותו וחסידו'ן]ת" (שיטה מקובצת, חולין כב ע"א, ד"ה ודע, מהר"א' שושנה, ירושלים תשנ"ח, עמ' תרעב-תרעג, גיליון כ"י מוסקבה, גינצבורג 946, עמ' 85א. בגוף הטקסט המסומן למחיקה: "שהגליונות הם מאנשים גדולים שהיו אחרי בעלי התוס' ז"ל"). ליבוביץ הניח שעורך מסמן תובנות אישיות בביטויים בגוף ראשון: 'נראה לי' ו'קשה לי'. לדבריו, ביטויים מעין אלו אינם קיימים בטוך, ואם יש כאלו הם נובעים מטעויות העתקה, גיליונות וקבצים זרים שהוכנסו לטוך במהדורות הנדפסות; ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 139-150, 201-205, 223; ליבוביץ, מהותן, עמ' תתצז-תתק. כפי שראינו, העורך שילב את דבריו באופן אינטגרלי בטקסט, והשוואה מדוקדקת בין הקבצים מסמנת את טביעת האצבע של העורך.

תוספות שנין תוספות טוך
 המוציא יין כדי מזיגת הכוס, חלב כדי המוצי' [א] חלב כדי גמיעה, ושעורי
 שב' [ת] שוין לכל המלאכות הוצא גמיעה.⁸³
 טחינ' [ה] קצירה.⁸⁴

ב. עריכה אשכנזית

במקומות הרבים שבהם הועתקו דברי השנין בטוך בחילופים קלים, חשיבות העורך מועטה. תפקידו המרכזי של ר' אליעזר בא לידי ביטוי בסוגיות שבהן דברי השנין קוצרו ועובדו בצורה משמעותית. מניע בולט של ר' אליעזר בשכתוב השנין טבוע בהשקפת העולם של חסידי אשכנז. ספר חסידים מתח ביקורת על הלימוד החופשי והדיאלקטי של בעלי התוספות המוביל בהכרח לשקר, גאווה והתנשאות:⁸⁵ "אדם שלא עסק לשמה, ועשה פירושים או תוספות או העמיד תלמידים, והכל שלא לשמה, ואדם אחר עסק בכל כחו לשמה ולא עלתה בידו, ולא העמיד תלמידים אלא עשה פירושים ותוספות לזכות את הרבים, לאחר מותו... זה שלמד לשמה עדיף מינה, מאחר שלמד לשם שמים";⁸⁶ "שאם תראה חריף ומפולפל ומביא ראיות לשקר ואין יודע לשבר את דבריו, ואחר שאינו מפולפל כל כך אלא ישרן, היה אתה עם הישר ולא עם המעקל".⁸⁷ לפי ספר חסידים, תכלית הלימוד הראויה היא הידיעה כיצד לשמור את המצוות: "מי שיש

83 סה ע"א, ד"ה החולב, עמ' קסב, כ"י, עמ' 485א.

84 סה ע"א, ד"ה החולב, כ"י, עמ' 46א. הוספות פרשניות נוספות השווה: שנין, ז ע"ב, ד"ה אשר, עמ' יז = טוך, ז ע"ב, ד"ה על; שנין, לו ע"א, ד"ה עוני, עמ' צו = טוך, לו ע"א, ד"ה עוני; שנין, לח ע"א, ד"ה או, עמ' קא = טוך, לח ע"א, ד"ה או; שנין, מא ע"ב, ד"ה שאין, עמ' קט = טוך, מא ע"ב, ד"ה שאין; שנין, מג ע"ב, ד"ה אין, עמ' קיא = טוך, מג ע"ב, ד"ה אין; שנין, מז ע"ב, ד"ה שה (הראשון), עמ' קכו = טוך, מז ע"ב, ד"ה שה (הראשון); שנין, נט ע"ב, ד"ה עולת, עמ' קמט-קנא = טוך, נט ע"ב, ד"ה ולא; שנין, ס ע"א, ד"ה אבל, עמ' קנא = טוך, ס ע"א, ד"ה אבל; שנין, סג ע"א, ד"ה וכדרכא, עמ' קנח-קנט = טוך, סג ע"א, ד"ה לימא; שנין, סה ע"א, ד"ה והמכבד = טוך, סה ע"א, ד"ה והמכבד; שנין, עט ע"א, ד"ה בטומאת, עמ' קצב = טוך, עט ע"א, ד"ה בטומאת.

85 ראה: סולוביצ'יק, ספר חסידים, עמ' 340-347; אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 159-162; Ivan G. Marcus, *Piety and Society: The Jewish Pietists of Medieval Germany*, Leiden 1981, pp. 102-106. מרקוס הבחין בין השיטה הדיאלקטית כשלעצמה המקובלת בחוגי החסידים, ובין השימוש הפסול במתודה זו בידי לומדים חסרי יושר אינטלקטואלי. קביעה זו מתאשרת בטוך הבורר את ההבחנה הנכונה הלכה למעשה, ומשמיט את חילוק הסרק חסר המשמעות ההלכתית.

86 ספר חסידים, מהד' פקסימיליה כ"י פארמה H 3280, ירושלים תשמ"ה, סימן טו, עמ' 15 [להלן: ספר חסידים].

87 ספר חסידים, סימן תתתתרי, עמ' 324.

לו ממון לא יאמר אעשה בבית הכנסת ובית המדרש, אלא יתן לצדיקים שיעסקו בתורה, ולא לאותן שגורסין קושיות, כדי שיהיו העולם סבורין שיודע כל התלמוד, ולא עסקו אלא ראו קושיות וגירסות להראות חריפותו, אלא יתן ליראי יי' הלומדים לקיים המצות".⁸⁸

התפשטות תפיסת העולם החסידית הביאה את חכמי אשכנז, החל במפנה המאות הי"ב והי"ג, להתמקד במסקנה ההלכתית של התוספות, ולעבד את הקבצים לספרות פסיקה. על רקע זה נכתבו ספרי ההלכה: 'היראים', 'התרומה', 'הראבי"ה', 'החכמה', 'האור זרוע' ו'ספר מצוות גדול' (סמ"ג).⁸⁹ ראוי לציין שהמעבר לסוגה ספרותית מסכמת הוא גם חלק מתהליך ירידה טבעי המאפיין כל מהפכה אינטלקטואלית. ההישגים הכבירים של בעלי התוספות במאה הי"ב, ששינו את פני התלמוד, עובדו וסוכמו הלכה למעשה במאה הי"ג.⁹⁰ כפי שנראה, תוספות טוך מהמחצית השנייה של המאה הי"ג נערכו באותה מגמה של מיתון הפלפול והצגת המסקנה ההלכתית.

העולם הרוחני של חסידי אשכנז קנה אחיזה בקרב בני זמנו ומקומו של ר' אליעזר. בעשורים האחרונים של חייו היגר ר' יהודה החסיד מזרח, משפירא (Speyer) לרגנסבורג, שם עמד בקשרי לימוד והוראה עם קבוצה של חכמים מקומיים. ישראל תא-שמע ראה במעבר זה ניסיון להקים קהילה חסידית באזורי הספר במזרח, לאחר דחיית שיטתו בקהילות הוותיקות במערב.⁹¹ מגדבורג הסמוכה לטוכהיים וכן רגנסבורג נמנות עם הקהילות היהודיות שהוקמו לאורכו של נתיב המסחר המוביל מפראג לעמק הריין.⁹² ליהודי המזרח מאפיינים משותפים השונים ממאפייני המערב. מנהג אושטרייך, שעוצב בהשפעה חסידית,

88 ספר חסידים, סימן תתתקנז, עמ' 306.

89 ישראל מ' תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז, ירושלים תשנ"ו, עמ' 115-122; תא-שמע, אשכנז, עמ' 331-335; קנרפוגל, סוד, עמ' 41, 55-48.

90 ראה: סולוביצ'יק, היין, עמ' 120-122; A; Haym Soloveitchik, "Rabad of Posquieres; A Programmatic Essay", ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר היובל לפרופ' י' כץ, ירושלים תש"ס, החלק האנגלי, עמ' 16-17.

91 תא-שמע, אשכנז, עמ' 250-253; יוסף דן, ר' יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 11-13; קנרפוגל, סוד, עמ' 16. שלילת התיאוריה בדבר השפעה חסידית במזרח ראה: סולוביצ'יק, עולם, עמ' 229-232. קביעה זו היא חלק מהתפיסה המקנה לחסידי אשכנז מקום שולי בחברה היהודית – ראה: סולוביצ'יק, ספר חסידים, עמ' 325-338. ראוי לציין שסולוביצ'יק מודע לשהות של תלמידים מהאזורים הסלאביים בשיעורי התנ"ך של ר' יהודה החסיד. ראה גם: דן, ר' יהודה החסיד, עמ' 12-13.

92 Wilhelm Wadl, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter: Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*, Klagenfurt 1992, pp. 18-20, 104 [להלן: וואדל, תולדות].

שונה ממנהגם של בני הריינוס.⁹³ בשונה מהדיאלקט הגרמני הנהוג במערב, גם שפת הדיבור בקהילות אלה הייתה שונה, הם דיברו בניב הסלאבי של היידיש,⁹⁴ וגם נורמת ההתנהגות, שבאה לידי ביטוי בגזירות תתנ"ו, הייתה שונה מהאידיאל המרטירי במערב.⁹⁵ ניתן להצביע על זיקות משותפות לחכמי המזרח ולחסידי אשכנז.

ר' יחזקיה ממגדבורג עמד בקשרי לימוד עם ר' יהודה החסיד.⁹⁶ ר' אביגדור כץ שכיהן כאב בית דין בהאלה (Halle) ובוניה פירש את התורה בטכניקות הגימטרייה והנוטריקון של חסידי אשכנז. בכתביו נמסרו שמועות מר' יהודה החסיד ומחסידי אשכנז. בספרו 'שערי מוסר' ניתן למצוא קווי דמיון לספר חסידים, וכמנהג חסידי אשכנז פירש את התפילה על דרך הסוד.⁹⁷ בהשפעת רבו ר' יהודה החסיד תמך ר' יצחק בן משה מוינה בתענית בראש השנה, ובהארכת התפילה במוצאי שבתות. בכתביו משתקפות האמונות החסידיות בהתגלות הכבוד, סכנות הנידה והכוח המאגי של השדים והמזיקים. ר' יצחק גם ציטט כתבים וגימטריות מספרות הסוד החסידית, וכבר עמדו על תפקיד ספרו 'אור זרוע' במהפכת הקודיפיקציה.⁹⁸ קשרים אלה יש לראות על רקע הזיקה המזרחית המשותפת. ראוי לציין שגם המהר"ם הורה בתשובותיו לחוטאים להתנהג לפי כללי תשובת המשקל של חסידי אשכנז. בידיו היו קבלות וגימטריות משמו של ר' יהודה החסיד, ונטייתו הכללית להחמיר ולצאת ידי כל הדעות תואמת את

93 זימר, עולם כמנהגו, עמ' 296-298; ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, מהד' י"מ פלס, מברא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 16. במזרח התקיים גם נוסח תפילה ייחודי, ראה: שמחה עמנואל, "פולמוס של חסידי אשכנז על נוסח תפילה", מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 611-624.

94 Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*, Yale University Press 2008, pp. 333-334.

95 Klans Geissler, *Die Juden in Deutschland und Bayern bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, München 1976, p. 70; ספר חסידים, סימן קצח, עמ' 55.

96 על קשרים אלו ראה: עמנואל, שברי לוחות, עמ' 224; שושנה, מהרי"ח, חולין, עמ' תצג-תצד; תא-שמע, אשכנז, עמ' 252. פסקי התוספות של ר' יחזקיהו נועדו להפוך את התוספות למקור למידע הלכתי מתומצת. ונראה שר' אליעזר תלמידו פעל במגמה זו בצורה יותר ממותנת.

97 קנרפוגל, סוד, עמ' 70-71, 78, 79, 162, 165, 166, 184; Ephraim Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, pp. 469-477 [להלן: קנרפוגל, אשכנז].

98 קנרפוגל, סוד, עמ' 81-83, 94-95, 118, 159, 162-165, 188; קנרפוגל, אשכנז, עמ' 469-472; אברהם גרוסמן, והוא ימשול כך?: האישיה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים, ירושלים תשע"א, עמ' 156, 157 [להלן: גרוסמן, והוא ימשול כך]; יוסף דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 66, 188.

גישת ספר חסידים.⁹⁹ סביר להניח שבדומה לרבותיו ובני דורו התקרב גם ר' אליעזר לחוג זה, ואימוץ התפיסות החסידיות היה בין הגורמים לעריכה המקצרת של תוספות שנין. ניתן לאתר דפוסי פעולה קבועים שלאורם פעל ר' אליעזר, כאשר סיכם וערך את תוספות שנין.¹⁰⁰

מסקנת המשא ומתן

פעמים רבות השמיט הטוך את המשא ומתן הפרסונלי בתוספות שנין, והסתפק בהצגה סתמית של מסקנת הדברים.¹⁰¹ ההסתפקות של הטוך בהצגת המסקנה היא בהתאם לנורמת הכתיבה ההלכתית המסכמת, שנוצרה משום התנגדותם של חסידי אשכנז לפלפול החופשי בתוספות. השמטת המשא ומתן גם הקלה על הלומד וחסכה בעלויות ההעתקה של הקובץ. נוהל ההבאה של הטוך העלים את אוירת המשא ומתן המשתקפת בשנין, ועמעם גם את המשמעות ההיסטורית של הדיון ההלכתי.¹⁰² נדגים דפוס פעולה זה בכמה סוגיות בפסחים.

1. הסדר בפסוק

מוות בסקילה התבצע לפי המשנה בסנהדרין (ו, ד) באמצעות דחיפת הנידון ממקום גבוה וסקילתו באבנים לאחר מכן. ר' יעקב מאורליינס (Orléans) הקשה שסדר הפעולות בפסוק בספר שמות (יט, יג) הוא הפוך. ר"י יישב את המשנה בהסתמך על פסוק בספר דברים (יז, ה) המחייב לסיים את הליך ההמתה באמצעות סקילה. תוספות טוך הסתפק בהבאה אנונימית של מסקנת הדברים.

תוספות שנין	תוספות טוך
הקשה הר' יעקב מאורליינס אמאי תנן {בגי} בנגמר הדין דדחיית הנסקל קודמת לסקילתו, והכת' [וב] אוןמר] סקול יסקל או ירה יירא, ותירץ ר' דשאני התם משו' [ם] דכתי' [ב] במקום	היינו דווקא [א] היכ' [א] דליכ' [א] טעם ודרשא, דהא תני' [נן] בניגמ' [ר] הדין דדחיית שור הנסקל קוד' [ם] {לדחייתו} לסקילתו, אע"ג דסקיל' [ה] כתי' [ב] בריש' [א] כדכתי' [ב] סקל יסקל או ירה

99 קנרפוגל, סוד, עמ' 31, 84-90, 172, 184; קנרפוגל, אשכנז, עמ' 477-487; גרוסמן, והוא ימשול בך, עמ' 313. ראוי להדגיש שנטייה להחמרה יכולה לבוא ממניעים רבים, ולא דווקא מבית המדרש של חסידי אשכנז – ראה: סולוביצ'יק, עולם, עמ' 232-233.

100 קיצור של יצירה הלכתית נעשה פעמים רבות בידי המחבר עצמו – ראה: יעקב ש' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 198-207.

101 ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 98-99.

102 ראה: שמחה עמנואל, "חכמים תלמידים ויצירתם הספרותית", רש"י דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן ור' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 471-478.

תוספות שנין	תוספות טוך
אחר, דמצות סקילה בגמר מיתה שני'אמר] וסקלתו באבנים ומתו, והא דאמ'ר] מאי דמוקדם מוקדם היינו היכא דליכא דרשא וטעם. ¹⁰³	יירה, היינו משו'ם] דכתי'ב] וסקלת באבני'ם] ומתו, סמוך למיתה סקילה. ¹⁰⁴

2. היתר הנשרפים

הברייתא המובאת בבבלי פסחים (כו ע"ב) אוסרת לכתחילה פת שנאפתה על גחלי ערלה האסורים בהנאה. ר' שמשון הקשה לרבו שאמירה זו מנוגדת לכלל שחפץ המיועד לשריפה מותר לחלוטין לאחר ביצוע הפעולה. ר"י תירץ את הקושיה באמצעות הבחנה בין שריפה גמורה המותרת אפר לבין שריפה חלקית המשאירה גחלים המותרים רק בדיעבד. הטוך חזר על הדברים תוך כדי קיצורם.

תוספות שנין	תוספות טוך
תימא לי דמשמ'ע] בשלה דיעבד אבל לכתחלה אסיר, ולקמן אמ'ר] כל הנשרפין אפרן מותר, דמשמ'ע] אפי'לן] לכתחלה... ואומ'ר] ר' דיש לחלק בין אפר לגחלי'ם]. ¹⁰⁵	בשלה דווק'א] דיעבד, אע"ג דכל הנשרפין] אפרן מותר אפי'לן] לכתחילה, יש לחלק בין אפר לגחלי'ם]. ¹⁰⁶

3. מעילה בריח

הבבלי במסכת פסחים (כו ע"א) אסר ליהנות מריח הקטורת. קביעה זו מנוגדת לאגדה על כלות שהתבשמו לחתונתן מריח הקטורת (יומא לט ע"ב). השנין יישב את הסתירה בקביעה שאין לעשות מאמץ מכוון כדי להתבשם. הטוך כדרכו הסתפק בשורה התחתונה.

תוספות שנין	תוספות טוך
וא"ת [=ואם תאמר] והא אמרי'נן] לא היתה כלה בירושלם צריכה להתבשם	ליכ'א] איסורא אל'א] שלא יקרבו עצמ'ן] לעזר'ה] כדי להריח יותר,

103 ו ע"ב, ד"ה אבל, עמ' יד, כ"י, עמ' 7א.

104 ו ע"ב, ד"ה אבל, כ"י, עמ' 25א.

105 כו ע"ב, ד"ה בישלה, עמ' סו. כ"י, עמ' 33א.

106 כו ע"ב, ד"ה בישלה, כ"י, עמ' 32ב.

תוספות שנין	תוספות טוך
מפני ריח הקטורת, לדברי אביי עוברים בכל יום, וי"ל [=ויש לומר] דאיכא איסורא שלא יקרבו עצמו לעזרה כדי להריח יותר. ¹⁰⁷	דהרי אמ'רין לא לא (!) הייתה צריכה <כלה> להתבשם בירושל'נים] מפני ריח הקטורת. ¹⁰⁸

העלמת דעות דחיות

בתוספות לבבא מציעא כתב ר' אליעזר מטוך, שפרשנותו של ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לעניין הנדון לא תובא לדיון. הנימוק להתעלמות מאחד מגדולי בעלי התוספות הייתה ההתנגדות שגילה ר"י לדברים של הרשב"ם: "ופי' רבינו שמואל אין נר'אה] לר"י כלל, לכך לא כתבתי".¹⁰⁹ אמירה זו מלמדת על פעולת עריכה המעלימה עמדות הלכתיות שנדחו בשני. ¹¹⁰ במסכת פסחים, שבה קיימת אפשרות של הקבלה שיטתית בין הקבצים, ניתן לעמוד על היקפה הנרחב של התופעה ולהצביע על תובנות רבות שנדחו בשני, ולא הוצגו לאחר מכן כלל בטוך. כתוצאה מדפוס פעולה זה אבד במהלך המעבר משני לטוך חלק משמעותי מפרשנות התלמוד הצרפתית הקדומה, והלומדים נחשפים אך ורק לתובנות שזכו לאישורם של ר"י ושל ר' שמשון.¹¹¹ נראה שביסוד ההחלטה להתעלם מהדעות הדחיות בתוספות שנין עומדת השקפת העולם של חסידי אשכנז, לפיה דעה שנדחתה היא חסרת משמעות הלכה למעשה, ואין לטרוח בהעתקה ובשימורה. לכן עורך הטוך השמיט הן את הדעה הדחיה והן את הנימוקים לדחייתה.¹¹² דפוס פעולה זה בא לידי ביטוי בתחומים שונים.

107 כו ע"א, ד"ה לאותן, עמ' סד, כ"י, עמ' 32א.

108 כו ע"א, ד"ה לאותן, כ"י, עמ' 32ב. דוגמאות נוספות השווה: שנין, כב ע"א, ד"ה מה, עמ' נד-נה – טוך, כב ע"א, ד"ה מה; שנין, סט ע"א, ד"ה קטן, עמ' קעב – טוך, סט ע"א, ד"ה קטן; שנין, עא ע"א, ד"ה מניין – טוך, עא ע"א, ד"ה מניין.

109 תוספות על הדף, בבא מציעא צד ע"א, ד"ה אמר, דפוס ונציה רפ"א. תוספות אלו הם טוך – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 646-648. תובנת רשב"ם ודחיית ר"י בתוספות שנין השתמרו בידינו בשיטה מקובצת, בבא מציעא צד ע"א, ד"ה אמר, עמ' תשפז. האמירה החדה של ר' אליעזר הפריעה למעתיקי כתבי היד שעיוותו את משמעותה. פרמה, ספריית פלטינה Parm. 2597: "וכן פי' רבי' שמואל, אי' נראה לר"י כלל" (עמ' 96); המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. Hebr. 314: "ופי' רבי' שמואל" (עמ' 37ב).

110 ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 99-100, 126, 127. ר' אליעזר המשיך את הליך הברירה ההלכתי בגיליונות, וסימן את העמדה המועדפת מתוך מבוחר הגישות המועלות בגוף התוספות – ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 232-234.

111 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 253.

112 בספרות המסורתית נטען שתוספות טוך אינם ספר פסיקה – ראה: ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי,

4. טופס ברכות

שני מטבעות ברכה הם: "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו על (שם פעולה)" וכן "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו ל(צורת מקור)". ראשוני בעלי התוספות ניסו להסדיר את כללי השימוש בנוסחאות השונות. ר' תם הבחין בין מצוות הטענות ביצוע של פעולה מוגדרת וברכתן 'על', לבין מצוות המתקיימות במשך היום כולו וברכתן 'ל'. ריב"א הפריד בין מצוות המחייבות פעולה אישית שברכתן 'ל' לבין חובות שאפשר לקיימן על ידי ממלא מקום וברכתן 'על'. ר"י טען שאין בסיס להבחנות אלו. בהנחת תפילין מברכים שתי ברכות בנוסח שונה, אף על פי שאין הבדל עקרוני בין תפילין של יד לתפילין של ראש: "ור"ת אומ' [ר] דכל מצוה הנעשית מיד שייך לברך בה על, כגון על מקרא מגלה, על הטבילה, על נטילת ידים... אבל להניח תפילין, להתעטף בציצית, לישיב בסוכה יש שהיו במצותו... וריב"א מפ' [רש] טעם אחר, שבאותן מצות שאי אפשר לעשות ע"י שליח שייך לברך בלמ"ד... ובאותן מצות שיכול להתקיים ע"י שליח מברך על... ועוד קש' [ה] לר' לכל הפירושי' [ס], מאי שנא תפילין של יד מתפילין של ראש, דאמ' [ר] בהקומץ רבה, על תפילין של יד מברך להניח תפילין, ועל של ראש על מצות תפילין".¹¹³ בתוספות טוך מובא רק זאת: "ואין ר"י מוצא טעם בכל הברכות".¹¹⁴

5. שריפת תרומה

כשחל ערב פסח בשבת שורפים תרומת דגן ביום שישי. החלת חובת ביעור טרם הגעת זמן איסור חמץ הביאה את ר' אפרים למסקנה שאין כלל איסור הלכתי בשריפת תרומה. גישה זו נדחתה בתוספות שנג' בנימוק שתרומת דגן בסמיכות לפסח מיועדת לשריפה עתידית, לכן אין פסול בהקדמת הפעולה. אולם תרומה

כללי הפוסקים, כללי רש"י ותוספות והרא"ש, סימן יא, עמ' תקכח. ואולם ההשוואה לשנן מצביעה על עריכה במגמה הלכתית מובהקת.

113 תוספות שנג', ז ע"ב, ד"ה והלכתא, עמ' יז, כ"י, עמ' 8א-ב. ייתכן מאוד שקושיית ר"י בנויה על נוסחאות תלמוד המייצגות חשיבה הלכתית מחודשת. ההלכה הקדומה דגלה בברכת תפילין אחת, ובכל מקרה גרסה שלשתי הברכות נוסח אחיד – ראה: דוד רוזנטל, "על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל", תרביץ, עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 63-86; קנרפוגל, סוד, עמ' 87-88 הע' 60; ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל-אביב 2001, עמ' 73-79. ולכן לא ראו ריב"א ור' תם בברכות התפילין סתירה לשיטתם.

114 תוספות טוך, ז ע"ב, ד"ה והלכתא, כ"י אוקספורד, עמ' 117ב. ראה גם: כ"י פרנקפורט, עמ' 106א. בכתב יד פרמה: "ואיכ' [א] טעם בכל הברכות" (עמ' 25ב). גם בשאלת החיוב בנוזקים עקיפים התקשה ר"י בניסוח כללי הבחנה בין הסוגיות הסותרות – ראה: שלם יהלום, "צריכות עוד נגר והולם להלמן: לתולדותיו של פולמוס הנוזקים העקיפים", סידרא, כב (תשס"ז), עמ' 22-23.

רגילה אסורה בכילוי: "ושורפין תרומות... מכאן מדקדק הר' אפרים דמדאורייתא [א] שרי לשרוף תרומה דטהורה... דאי אמרת דאסור לשרוף תרומה טהורה... היכי שרו רבנן לשרוף תרומה טהורה... ונ"ל [=ונראה לומר] דלאו ראייה הוא... היכא דסופה לאיבוד אין שייך ליזהר בשמירתה, ודוקא השתא היא דשרי לשרוף, אבל בשאר ימים לא".¹¹⁵ שיטת ר' אפרים הדחוייה אינה נזכרת בטוך, ואולי הביטוי "אפילו אם נאמר" נועד לרמוז לקיומה: "אפי' [לן] אם נאמ' [ר] דאסור לשרוף תרומ' [ות] טהור' [ות]... הכ' [א] שרי... כיון דסופ' [ה] ליאסר והולך לאיבוד שרי לשורפו".¹¹⁶

6. הכשרת סכין

קיימים מקורות תלמודיים סותרים בשאלה כיצד מכשירים סכין. הגישה המקלה מסתפקת בהגעלה במים רותחים, והדעה המחמירה דורשת ליבון באש. בתוספות שנג' הוצעו כמה פתרונות לסתירה: רק סכין הבא במגע קבוע עם אש צריך ליבון. סכין שבלע חמץ בהיתר לפני פסח יכול להסתפק בהגעלה, ואולם סכין שבלע נבילה צריך ליבון. ר' תם טען, שסכין שהוגעל ממשיך להיות כשר וטרף כאחד. מגע הסכין במים רותחים לא יפליט איסור, שכן איסור זה כבר יצא בהגעלה, ואולם במגע באש הסכין יפלוט איסור. ר"י דחה קביעה זו במידה ונשאר איסור בסכין הוא ייפלט בהרתחה הבאה: "ברותחין, תימ' [ה] דבתוספת' [א] דע"ז [=דעבודה זרה] תניא, והסכין... מלבנן באור... ואומ' [ר] ר'... דמיירי בסכינים ארוכים שצולין בהן בשר דומיא דשפוד... ועוד יש לפרש דהתם איסור' [א] בלע' [ה], דהכא היתירא בלע... ור"ת [=ור' תם] אומ' [ר] דאין צריך ליבון, אלא א"כ [=אם כן] ובא להשתמש בו על ידי האור, וכל מה שעתיד לפלוט על ידי רותחים פולט בפעם ראשון, ואומ' [מר] ר' דדילמא על ידי רותחין אין יוצא מידי דפיו ופולט בכל פעם".¹¹⁷ שיטת ר' תם שלא זכתה לאישורו של תלמידו הר"י אינה נזכרת בטוך: "והלכתא... ברותחין... תימא דתני' [א] בתוספת' [א] <דע"ז> הסכין... מלבנ' [ן] באור... ותירץ ר"ת... דמיירי בסכיני' [ם] ארוכי' [ם] שצולין בה' [ם] בשר דומי' [א] דשפוד... ועו' [ד] יש לחלק בין התירה בלע לאיסור' [רא] בלע".¹¹⁸ ויש להביא דוגמאות נוספות לפעולת עריכה זו.¹¹⁹

115 תוספות שנג', יג ע"א, ד"ה ושורפין, עמ' כח, כ"י, עמ' 14א. נראה שמדובר בר' אפרים בר' יצחק מרגנסבורג – ראה אודותיו: אורבך, תוספות, עמ' 199-207.

116 תוספות טוך, יג ע"א, ד"ה ושורפין, כ"י, עמ' 27א.

117 תוספות שנג', ל ע"ב, ד"ה והלכתא, עמ' פ, כ"י, עמ' 40א-ב.

118 תוספות טוך, ל ע"ב, ד"ה והלכתא, כ"י, עמ' 34ב.

119 השווה לדוגמא: שנג', ב ע"א, ד"ה לעולם, עמ' ג-ד = טוך, ב ע"א, ד"ה יכנס; שנג', כב ע"ב, ד"ה מניין, עמ' נה = טוך, כב ע"ב, ד"ה מנין; שנג', נו ע"ב, ד"ה מוכן לאדם, עמ' קמב-קמג = טוך, נו ע"ב, ד"ה דתנן. ראה גם: בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' 10.

ניסוח על דרך השלילה

האמירה 'אין לפרש' בתוספות מחייבת את הלומד בהכרח להקדים ולהבין מה אפשר היה לפרש לולא נימוקי הדחייה. הקבלה בין תוספות שנון וטוך בפסחים מלמדת שהקדימות של הפירוש האפשרי אינה רק במישור העיוני,¹²⁰ אלא שראשוניות זו קיימת בפועל בציר הזמן הממשי. אמירות של גדולי בעלי התוספות שנידונו ונדחו בתוספות שנון מנוסחות בצורה נגטיבית בתוספות טוך.¹²¹ דפוס התנסחות זה מאפשר לצמצם דיון ארוך לשורת התנגדות קצרה. הדבר נובע מתפיסת עולם המבכרת לימוד הלכה למעשה, ומצמצמת את המקום המוקדש לרעיון תיאורטי שכבר נדחה בעבר. נציג כמה דוגמאות לדרך התנסחות זו.

7. מי הוא יהודי

התלמוד במסכת פסחים מספר על גוי שעלה לירושלים כדי ליהנות מקרבן הפסח האסור עליו באכילה: "ההוא ארמאה דהוה סליק ואכיל פסחים בירושלים".¹²² הנגישות לאכילת קרבן הביאה את ר' תם למסקנה שדי בהצהרה עצמית כדי להיחשב יהודי. אבל ר' תם הלך עוד צעד קדימה וקבע, שגם טענת גוי שאמר שהתגייר נחשבת כקבילה. הנאמנות נובעת מהטענה האלטרנטיבית שעמדה לרשותו שהוא יהודי מלידה: "מכאן מייתי ר"ת ראייה... מי שבא ואמר גר אני... נקבלנו... מהימן, מיגו דאי בעי אמ' [ר] ישראלי [אני], דאז הוה מהימנין ליה כדמשמע הכא, שלא היו בודקי [ר] כל אחד ואחד אם ישראל הוא {ס} אם לא, שהיו מאכילין לזה הגוי פסח".¹²³ ראיית ר' תם נדחתה בתוספות שנון. לדבריהם, אכילת הגוי התאפשרה עקב השיוך האוטומטי לרוב היהודי של מקריבי הפסח, וזאת ללא קשר לנאמנות אישית: "מכאן אינה ראייה, דשאני הכא דרוב ישראל הוא, ואולי [נן] בתר רובא".¹²⁴ גישת ר' תם, שהוצגה בהרחבה בתוספות שנון,

120 עד היום בשפה דיפלומטית הכרזה על חוסר כוונה לבצע פעולה, נתפסת כרמיזה ליכולת לעשות זאת, וכהנחיה לצדדים המעורבים להביא זאת בחשבון. ראה: הנרי קסינג'ר, דיפלומטיה, ירושלים תשס"ח, עמ' 702.

121 ראה: הכהן, אלופי יעקב, א, עמ' קנד; ליבוביץ, טוך, עמ' 99. הנוסחה 'אין לומר' חוזרת גם בגיליונות – ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 228. בספרות הכללים נטען, שכאשר התוספות מתנסח על דרך השלילה ללא הנמקה, הדבר נועד לעורר את המעיין לחשיבה עצמאית או לחיפוש מקבילה – ראה: ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי, כללי הפוסקים, כללי רש"י ותוספות והרא"ש, סימן יא, עמ' תקכח; ר' שלמה אלגאזי, הליכות אלי, ירושלים תשנ"ח, סימן צה, עמ' לה-לח.

122 בבלי, פסחים ג ע"ב.

123 תוספות שנון, ג ע"ב, ד"ה ואנא, עמ' ז, כ"י, עמ' 4א. הדברים חוזרים בספר הישר, חלק החידושים, סימן שלו, עמ' 209-210.

124 תוספות שנון, ג ע"ב, ד"ה ואנא, עמ' ז, כ"י, עמ' 4א.

הובאה אנונימית בתוספות טוך, וקוצרה באמצעות ניסוח על דרך השלילה: "מכאן אין ראיי'נה] שנאמי'ן] על כל הבא לפנינו ואו'מר] שהוא ישראל, ושאני הכ'א] דרוב עולי'ם] רגלי ישראל הן, ואזלי בתר הרוב".¹²⁵

8. איסור הנאה מחמץ

המשנה בפסחים דנה בזמן שבו מתחיל איסור הנאה מחמץ: "כל שעה שמותר לאכול מאכיל לבהמה לחיה ולעופות ומוכרו לנכרי ומותר בהנאתו, עבר זמנו אסור בהנאתו, ולא יסיק בו תנור וכירים".¹²⁶ הבבלי מגיב על קביעת המשנה: "עבר זמנו אסור בהנאתו, פשיטא".¹²⁷ תוספות שנון הציעו הסבר מדוע דברי המשנה ברורים ומיותרים. בתחילת המשנה נקבע, שבזמן אכילת חמץ מותר ליהנות ממנו, וממילא משתמע מכך שלאחר זמן אכילה יש איסור הנאה. ואין כל צורך בקביעה "עבר זמנו אסור בהנאתו". ר"י דחה הסבר זה, שכן דרכן של משניות רבות לחזור בפירוש על המשתמע מכללה: "והא דפריך פשיטא... משום דמי שמעת מינה, דקתני כל שעה שמותר לאכול מותר בהנאה, הא שעה שאסור לאכול אסור בהנאה... וקשי'א] לר' דלא שייך למיפרך אהא פשיטא, משום דדרך תנא הוא בכל מקום לכפול את דבריו".¹²⁸ בטון הדברים מובאים אנונימית ומנוסחים על דרך השלילה: "ואין לפר'ש] ופרי'ן] פשיטא דשמעי'ן] דאסור בהנאה מדיוקא דריש'א], דדרך התנא בכמה מקומות] לכפול דבריו".¹²⁹

9. מחצה על מחצה

קרבן פסח קרב בטומאה כאשר ה'ציבור' הוא רוב עם ישראל טמא, ואילו היחידים הטמאים, 'איש', נדחים לפסח שני. האמורא רב כהנא קבע שבמקרה של שוויון מספרי הטמאים אינם מקריבים כלל. המחצית הטמאה אינה מוגדרת רוב כדי לחגוג בפסח ראשון, ואינה מוגדרת מיעוט כדי לעשות פסח שני: "אמר רב כהנא מחצה על מחצה אינו כרוב, טהורין עושין את הראשון, וטמאין אין עושין לא את הראשון ולא את השני, בראשון לא עבדי דלא הוו רובא, בשני לא עבדי דלא הוו מיעוטא".¹³⁰ ריב"א טען שהאמירה התלמודית אינה אפשרית, שכן קיימות שתי דרכי הגדרה אפשריות בלבד 'ציבור' או 'איש'. ולכן אם המחצית הטמאה מוגדרת 'ציבור' היא תקריב בראשון, ואם היא נחשבת 'איש'

125 תוספות טוך, ג ע"ב, ד"ה ואנא, כ"י, עמ' 24א.

126 משנה, פסחים ב, א.

127 בבלי, פסחים כא ע"ב.

128 תוספות שנון, כא ע"ב, ד"ה עבר, עמ' נא, כ"י, עמ' 25ב.

129 תוספות טוך, כא ע"ב, ד"ה עבר, כ"י, עמ' 30ב.

130 בבלי, פסחים עט ע"א-ע"ב.

עליה להקריב בשני: "ומתמה ריב"א אי פלגא מקרן איש לדחו לפסח שני, ואי לא מיקרו איש אלא ציבור לעבדו בטומאה בראשון".¹³¹ בתגובה נטען בתוספות שני, שאכן תיאורטית יש שתי קטגוריות בלבד. אולם קיימת אי ידיעה אנושית בשאלת השיוך של המחצית ל'ציבור' או ל'איש', ולכן הם אינם מקריבים כלל. הקביעה שמחצית אינה קטגוריה עקרונית נדחתה בהמשך הדיון בשני, שכן לפי הנחה זו ניתן היה לטמא את אחד הטהורים וליצור רוב טמאים, ובכך להימנע מהסיטואציה המסופקת: "ונר' [אה] לו דמספק' [א] לו לרב איש(!) חשיב איש או ציבור, וקשה לו על זה, אי משו' [ם] ספיק' [א] הוא, יטמאו אחד מן הטהור' [ים], דהשת' [א] עבדי' [ה] טמאי' [ם] וטהורי' [ם] בראשון".¹³² בטוּך מנוסחים הדברים בצורה נגטיבית: "ולכ' [א] למימר דמספא(!) לי' [ה] אי חשיבי איש או ציבור, לטמא אחד מן הטהורי' [ם]".¹³³ ניתן להציג מובאות נוספות לדפוס פעולה זה.¹³⁴

ג. פסיקה אשכנזית

ר' אליעזר מטוּך עיבד את פסיקת בעלי התוספות הצרפתיים לפי הבנתו האישית ולפי התפיסות הרווחות בבתי המדרש של חכמי מזרח גרמניה. השינוי ההלכתי אינו מוצג ברובד הגלוי, וכדי לעמוד עליו יש צורך בקריאה השוואתית זהירה של קבצים מקבילים. הטוּך העתיק אמנם את השני, אבל באמצעות שכתוב קל שינה לחלוטין את המסקנה ההלכתית.¹³⁵ שלוש הפסיקות שנדון בהן כאן מדגימות היטב את פעולת העיבוד.¹³⁶

131 תוספות שני, עט ע"ב, ד"ה וטמאין, עמ' קצג, כ"י, עמ' 101א.

132 תוספות שני, עט ע"ב, ד"ה וטמאין, עמ' קצג, כ"י, עמ' 101א.

133 תוספות טוּך, עט ע"ב, ד"ה וטמאין, כ"י, עמ' 51א.

134 השווה לדוגמא: שני, יח ע"ב, ד"ה דיו = טוּך, יח ע"ב, ד"ה דיו; שני, כה ע"א, ד"ה מה לחמץ = טוּך, כה ע"א, ד"ה מה לחמץ; שני, עב ע"ב, ד"ה סמוך = טוּך, עב ע"ב, ד"ה סמוך.

135 הלכה למעשה הועדפה פסיקת הטוּך מזו של השני המוקדם, כפי שהעמיד על כך ר' יוסף קולון: "ומאחר שזה תלוי במחלוק' [ת] תו'נספות] שאנ"ץ ותו'נספות] טו", היה נראה להלוך אחר תו'נספות] טו", דפשיטא דבתראי טובא הוו טפי מתו'נספות] שאנ"ץ, וגם כי התו'נספות] מטו"ך ברוב מקומות אינן אלא מקצרו' [ת] דברי התו'נספות] משאנ"ץ (שו"ת מהרי"ק, מהד' דויטש ושלזינגר, עמ' שכב). וכך שונו פני ההלכה היהודית.

136 אורבך טען, שר' אלעזר מוורמס התייחד בשילוב של משנת הסוד של חסידי אשכנז בכתביה הלכתית – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 388-411. קנרפוגל טען, שבעלי תוספות נוספים הושפעו מזרם רוחני זה – ראה: קנרפוגל, סוד, עמ' 11-20. לדברינו, עריכת הטוּך, קובץ התוספות המקיף והמשפיע ביותר, נעשתה לאור שיטתם של חסידי אשכנז.

1. תקנת השבת הנדוניה

יהודי צרפת השיאו את בנותיהם לפני שהגיעו לגיל הפרייון.¹³⁷ תנאי החיים בימי הביניים, ההריונות וחיי האישות המוקדמים גרמו לעתים למותן של הכלות.¹³⁸ טרגדיות אלו הולידו דיון הלכתי בשאלת זכאות הבעל בנדוניה של האשה. בפירושו לכתובות קבע רש"י, שמותה של אשה בין האירוסים לנישואים פוטר את אביה ממימוש הבטחה למתן נדוניה: "פסק לה האב בנדונייתה שתכניס לבעלה מטלטלין... וכתבן לה מן האירוסים, ומתה באירוסין, לא זכה".¹³⁹ משתמע מפירושו, שאם הזוג הספיק להינשא, על האב לקיים את הבטחתו גם לאחר פטירת הבת. פסיקת רש"י נבנתה על ההנחה שההתחייבות מותנית בהקמת תא משפחתי משותף, ולכן רק פטירה לאחר הנישואים מחייבת מתן נדוניה.

Irving Abraham Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, New York 1969, 137 pp. 277-284; אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 75-76, 82-84 [להלן: גרוסמן, חסידות ומורדות]; אלישבע באומגרטן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה, עמ' 41, 133. על אחוזי התמותה הגבוהים של יולדות ככלל ובהריון בגיל מוקדם בפרט ראה: Angus McLaren, *A History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*, Basil Blackwell 1990, pp. 102, 123 [להלן: מקלרן, מניעה]; Ron Barkai, "A Medieval Hebrew Treatise on Obstetrics", *Medical History*, 33 (1988), pp. 108-109, 116; David Herlihy and Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, New Haven 1985, p. 277. המשפחה בקרב יהודי צרפת וקטלוגיה בימי הביניים, פעמים, 128 (תשע"א), עמ' 136 [להלן: יהלום, מוך]. בעלי התוספות היו מודעים לנזקים הגופניים: "צער דמאי, תי' [מא] מאי בעי וכי לא ידע שיש צער גדול לבתולה כשהיא נבעלת תחלה, הלא רוב קטנות חולות בכך" (תוספות רא"ש, כתובות לט ע"א, ד"ה צער, עמ' רעח, כ"י פרנקפורט ספריית האוניברסיטה MS hebr. Qu. 17, עמ' 350. הדברים לקוחים מתוספות שנק, כתובות לט ע"א, ד"ה צער, עמ' פג, הנמצא לפנינו בצורה מקוטעת). הטוך שכתב את הדברים: "וכמה קטנות חולו' [ת] מזה" (כתובות לט ע"א, ד"ה צער, דפוס ונציה רפ"א). ייתכן שמיתון התופעה של היפגעות הקטניות קשור להתנגדות הטוך לתקנת השבת הנדוניה, שעליה נעמוד בהמשך. ראוי לציין שהטוך לבכא קמא העתיק ללא שינוי: "ורוב קטנות חולו' [ת] <הן> מזה" (נט ע"א, ד"ה אונס, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 732, עמ' 75א). התוספות על הדף לבכא קמא הם טוך – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 642. נתוני פטירה לפני ההגעה לבגרות ראה: Julius Kirshner and Anthony Molho, "The Dowry Fund and the Marriage Market in Early Quattrocento Florence", *The Journal of Modern History*, 50 (1978), pp. 421-422 [להלן: קירשנר ומולכו, נדוניה]; Roger Schofield and Edward Anthony Wrigley, "Infant and child mortality in England in the late Tudor and early Stuart period", C. Webster (ed.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press 1979, pp. 64-68. 139 רש"י, כתובות מז ע"א, ד"ה כתב וד"ה ומתה, כ"י רומא – אנגליקה OR 57, עמ' 136א.

ר' תם חלק על פסיקה זו וקבע, שנדוניה מובטחת אינה נגבית גם במקרה של פטירה לאחר הנישואים. כספי האב נועדו לרווחתה של הבת, ולא להנאת החתן לשעבר אחר מותה: "כתב לה פירות כסות וכלים, שאב כותב לבתו בשעה שעומד וקידש... ונישא[ת] ואחר כך מתה, אע"פ שנקנו... לגבותן לאחר נישואין כדרך כל מכנסת שום לבעלה... לא זכה הבעל בדברים הללו כיון שלא הפסיק(!) לגבות קודם מיתתה... לא כתב לה אלא על מנת לקיימה, והא מייתי לה... ומהכא שמעין דפסק נדוניית של חתנים שלנו, שלא גבו קודם מיתה נשותיה[ן], אפילו לאחר נישואין לא זכו בהן".¹⁴⁰

בעקבות ריבוי האסונות הלך ר' תם מעבר למתחייב מדין התלמוד, והתקין תקנה ולפיה מיתה בשנת הנישואים הראשונה מחייבת את החתן להחזיר גם כספי נדוניה שכבר ניתנו בעבר. תקנה זו מנוגדת לדין תורה ולפיה הבעל זכאי לירושת האשה:¹⁴¹ "כאשר גדרו גודרי גדר גדולי נירבונה...¹⁴² וגזרנו באלה חמורה... על

140 ספר הישר, חלק החידושים, סימן לד, עמ' 35-36, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 37004, סימן סג, עמ' יט, ב-כ, א.

141 משנה, כתובות ט, א.

142 תקנת השבת הנדוניה נזכרת כבר בירושלמי: "אמ' ר' יוסי, ואילין דכתבין, אין מיתת דלא בנין יהא מדלה חזר לבית אביה, תנאי ממון הוא ותנאו קיים" (כתובות פ"ט ה"א, לג ע"א). ר' יצחק בן אבא מרי בספר העיטור הפרובנסלי הביא את הירושלמי כאסמכתא למנהג המקומי: "ומסתב[ר]א דמנהגא הוה למיכתב בכתבה, כדגרסי[נן] בירושל' [מין] אלין דכתב[ר]א[ה]... ומשור[ר] [ם] <דלא> מקדי[ם] איניש פורענותא אמרו, אע"ג [=אף על גב] דלא כתב[ר]א [ם] כמאן דכתב[ר]א דמי, וזה המנהג פשט בינינו, וקמ' [א] לן בכתב[ר]א[ה] הכל כמנהג המדינה" (אות כ' כתובות, כ"י וטיקן Ebr. 143, עמ' 135, מהד' ר' מאיר יונה, ורשה תרמ"ה, חלק א ב, ל ע"ד) – ראה: שמחה אסף, "התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל את אשתו", מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 81-83, 91 [להלן: אסף, התקנות והמנהגים]. ר' יצחק בן מרדכי, מחכמי פרובנס במאה הי"ג, הסתמך בנוסף על הירושלמי גם על הנוהל הנוצרי: "אם עשה בעלה... כתובה נצריה לאשתו, שאם תמות בלא ולד יחזור הנכסים... היו הנכסים חוזרים, שהרי תנאי כתובה קדמון היה כדאמ' [ר] בירוש' [למי]... א"ר [=אמר ר'] יוסי אילין... בא וראה בכל ארץ פרואינצה מנהגם לעשות כתובה נצריה" (כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 1391, סימן קסג, עמ' 96-97; ספר הזכרון סכותה לראשי לר' אלעזר מנחם מן שך, בעריכת י"ק ברגמן, חלק א, בני ברק תשס"ג, עמ' תקלז-תקלט). בתקנה הצהיר ר' תם, שהאסמכתא לדבריו נמצאת במנהג נרבונה הבנוי כאמור גם על הירושלמי. הרשב"א נקט גישה שונה והתמקד בממד הנוצרי של התקנה הפרובנסלית – ראה: Simcha Emanuel, "The Struggle for Provençal Halakhic Independence in the Thirteenth Century", *Hispania Judaica Bulletin*, 9 (2013), pp. 11-14 [להלן: עמנואל, הלכה פרובנסלית]. על הזיקה בין פרובנס וארץ ישראל ראה: שלם יהלום, בין גירונה לנרבונה: אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים 2012, עמ' 269, 307. יהדות אשכנז החליפה במהלך ימי הביניים את הטקסט הקנוני מהירושלמי לבבלי – ראה: ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 61-74, 86-87, 98-101 [להלן: תא-שמע, מנהג]; אשר פרישמן, האשכנזים הראשונים: תולדות היהודים באירופה הצפונית מראשית התיישבותם עד פרעות תתנ"ו, תל-אביב תשס"ח, עמ' 383-386 [להלן: פרישמן, האשכנזים הראשונים]; ראה גם:

כל נושא אשה ומתה תוך שנתה, בלא ולד של קיימא, עד עבור שנת נישואיה, שיחזיר כל הנדוניה וכל תכשיטי האשה, לנותני הנדוניה או ליורשיו... ועוד גזרנו מן העתיד לגבות שלא יתבע החתן לעולם אפילו מתה אחר שנת נישואיה ואפילו ילדה... אחר מות האשה... ויאכל הלה וחדיו... ומה שגזרנו כתבנו וחתמנו, יעקב בר מאיר נ"ע [=נחו עדן], יצחק בר ברוך, מנחם בר פרץ".¹⁴³

סולוביצ'יק, היין, עמ' 340-341. נראה שמעבר זה יצר צורך לתת גיבוי משפטי באמצעות תקנה לנהלים קהילתיים שאינם מקובלים לפי הבבלי, וזאת כאשר מקורם בתורת ארץ ישראל נשכח. באותו אופן ניתן לראות את חרם דר' גרשום נגד ריבוי נשים כהמשך המסורת הארץ ישראלית בכסות משפטית חדשה – ראה: מרדכי ע' פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 7-12, 19-21. גם ביחס לריבוי נשים היו חכמי פרובנס מודעים לזיקה בין האיסור והירושלמי – ראה: ר' מנחם המאירי, בית הבחירה ליבמות, מהד' ח' אלבק, ברלין תרפ"ב, עמ' 243. על הקשרים בין פרובנס ואשכנז ראה: יעקב זוסמן, "פירוש הראב"ד למס' שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית", ע' פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורביץ וד' ספטימוס (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 149-151, 154-161 [להלן: זוסמן, שקלים]. המנהג האשכנזי לקרוע את הגט מתועד אף הוא במסורת ארץ ישראל – השווה: ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות גיטין, עמ' תקד; תרומת הדשן, פסקים, סימן מ, עמ' שמ; יואל פיקסלר וחנן אשל, "קריעת גיטין החל בתקופת מרד בר-כוכבא לאור הממצאים ממדבר יהודה", סידרא, כב (תשס"ז), עמ' 81-87. האיסור בצוואת ר' יהודה החסיד על קרובים חורגים להינשא נמצא בירושלמי – ראה: ירושלמי, יבמות פ"ב ה"ד, ג ע"ד; ספר חסידים, סימן תשטז, עמ' 209; ארי יצחק שבט, "צוואת רבי יהודה החסיד השוואת מהדורות קדומות וכתבי יד", טללי אורות, י' (תשס"ב), עמ' 129; תוספות על הדף, יבמות כ"א ע"א, ד"ה ומותר. י"ד גילת עמד על תפקידה של התקנה ככלי להענקת תוקף משפטי לנורמה מקובלת שאינה תואמת עוד את כללי ההלכה העדכניים – ראה: יצחק ד' גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 7-10, 31-35. ככל הנראה, גם מנהג אשכנז נוצר לתכלית דומה – ראה: תא-שמע, מנהג, עמ' 101. ראוי לציין שלתקנת הנדוניה קיימת אסמכתא נוספת בירושלמי, שלא זכתה לאזכור בספרות הרבנית. ר' יהודה טען שכתובה ראשונה תמיד שייכת לאב: "רבי יהודה אומר, הראשונה של אב" (משנה, כתובות ד, ב). על כך נאמר בירושלמי: "אמ' [ר] ר' בון בר חייא, טע' [מא] דר' יודה כדי שיהא אדם מצוי ליתן לבתו בעין יפה" (כתובות פ"ד ה"ב, כח ע"ב).

Louis Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, pp. 143-165 [להלן: פינקלשטיין, ממשל עצמי]. אחד מסעיפי התקנה קבע, שדוניה מובטחת אינה נגבית לעולם לאחר מיתת האשה. אמירה זו היא דין התלמוד לפי פרשנות ר' תם, ולכאורה אינה צריכה להיכלל בנוהל קהילתי מאוחר, ומסתבר שהסעיף נכלל בתקנה כדי לדחות את פרשנות רש"י – ראה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מתוך כ"י בודליאנה 692, מהד' א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 317 [להלן: תשובות... וצרפת, מהד' א' קופפר]. ראוי לציין שתקנות קהילתיות כללו אף איסורי תורה מפורשים, כמו גילוח בתער – ראה: פינקלשטיין, ממשל עצמי, עמ' 225. במדכ"י, כתובות, רמזים קנ-קנה, ובהגהות מיימוניות, אישות כב, א, מובאות בסמיכות וכמקורות מובחנים פרשנותו התלמודית של ר' תם והתקנה שהתקין.

בראשית המאה הי"ג הכלילו עצמם קהילות הריין בגזירת ר' תם,¹⁴⁴ אבל תוקף התקנה המחודשת הורחב לשנתיים הראשונות של הנישואים. ההבחנה המגדרית בין מות הבעל לפטירת האשה בוטלה, ונקבע שהחזר יעמוד על מחצית הנדוניה בלבד: "ומצאתי בתשובת ר"ב [=ר' ברוך] ממגנצא, ובתשובות שהקהילות עשו תקנה על כל איש ואשה שיעשו נישואין, ויפטר אחד מהם לעולמו בלא זרע בתוך שנתיים, שיחזירו חצי הנדוניה שנתן ליורשי המת".¹⁴⁵ ר' יצחק בן יעקב הלבן, תלמיד ר' תם ומחכמי פראג ורגנסבורג, חלק על רבו והעדיף את דברי רש"י.¹⁴⁶ אולם הלכה למעשה נרתע ר' יצחק הלבן מדחייה מוחלטת של שיטת רבו, ופסק שהחתן זכאי למחצית הנדוניה: "ספר הישר... ומהכא שמעינן דפסק נדוניה של חתנים שלנו, שלא יגבו קודם מיתת נשותיהן, אפי' לאחר נישואין, שלא זכו בהן ויתירו... לשון רבי' תם מ"כ [=מנוחתו כבוד], ולי קשיא... על כן בזה הדבר לבדו לא יכולתי להשיג דעת רבינו זצק"ל, וכל שיטתא <ד>סוגיא דשמעתין לא אזלה כפיר' [וש] רבי', ומכל מקום הואיל ויצא מפי הקדוש אם ירעה כדין זה דאתינן {...} עליה, אחר הדין לבצע ביניהם, ואליב' דרבינו ש"י [=שלמה יצחקי] דמפר' [ש] פלוגתייהו באירוסין".¹⁴⁷ שלילת הפרשנות של ר' תם שמטה את הקרקע מתחת לתקנה שהתקין. לא ניתן לקבוע שחתן נדרש להשיב נדוניה שכבר קיבל, כאשר אבי הכלה חייב לפי ההלכה התלמודית לשלם

144 התקנה המקורית הוגבלה לקהילות צרפת בלבד – ראה: אסף, התקנות והמנהגים, עמ' 91-92. ראוי לציין שבשנת 1220 תיקנו קהילות הריין ובראשן ערי שו"ם שורה של נהלים – ראה: פינקלשטיין, ממשל עצמי, עמ' 218-251.

145 מרדכי, כתובות, רמז קנה, כ"י בודפשט, הספריה לאומית 102, עמ' 283. על מחוקקי תקנה זו ונוסחאותיה השונות ראה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 162-163, 318-320; ר' מאיר בן ר' יקותיאל הכהן מרוטנבורג, תשובות מיימוניות, נשים, מהד' ש' פרנקל, ירושלים-בני ברק תשל"ז, עמ' תלז [להלן: תשובות מיימוניות]; תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקלג-תתקלד, מהד' מ"א בלאך, בודפשט תרנ"ה, עמ' קל-קלא [להלן: תשובות מהר"ם, דפוס פראג]; אסף, התקנות והמנהגים, עמ' 92.

146 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 215-216; אביגדור אפטוביצר, ספר מבוא הראב"ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 174, 260; רמי ריינר, רבינו תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים תשנ"ז, עמ' 96-97 [להלן: ריינר, רבינו תם].

147 תוספות ר' יצחק הלבן, כתובות מז ע"א, ד"ה כתב, מהד' פ"י הכהן, לונדון תשי"ד, עמ' מט-נא, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה hebr. 317, עמ' 19-20א. בתשובה שהשתמרה בראב"ה שלל ר' יצחק לחלוטין את שיטת ר' תם: "ואנ"י אב"י העזר"י מצאתי בשם הרב ר' יצחק הלבן זצ"ל, שאין נראה לו מה שפסק בספר הישר, דנדוניא [ת] חתנים שגבו קודם מיתת נשותיהן, שאין גובין לאחר מיתת נשותיהן, פליג ואומר שגובין הכל, והתשובה בידי" (ראב"ה, תשובות רבינו יואל, סימן תתקיב, מהד' ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, חלק ג, עמ' סו, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 66, קטלוג נויבאואר 637, עמ' 180ב). דברי הראב"ה מובאים במרדכי, כתובות, רמז קנד.

נדוניה גם לאחר מות בתו. ואכן, ר' יצחק אור זרוע מעיד שר' אפרים בן יצחק מרגנסבורג, תלמיד ר' תם, התנגד להחלת התקנה בעירו,¹⁴⁸ וגישה זו נקט גם ר' אביגדור כ"ץ. עמדה זו מנוגדת כאמור לתקנת הקהילות במערב:

מעשה בהנ"ר [=בהנדיב ר'] יוסף הדר בגורליץ, שנשא אלמנה אחת מויונא בת ר' מרדכי המכונ' [ה] מרכול רגנשפורק, והכניסה לו ק' ליטרי' [ם] לנדונית' [ה], ומתה תוך שנת נישואי' [ה], ובא אחיה ר' אלישע ותבע הק' ליטרי' [ם] מן הנ"ר יוסף, על פי תקנת ר"ת ז"ל שתיקן להחזיר הנדוני' [ה] ליורשי' [ה] אם מתה האשה תוך שנת נישואי' [ה], ושלחו התובע והנתבע לגדולי הדור... ועוד חקיתי כאן ממוה"ר [=ממורנו הרב] ישר' [אל] שלי"ו [=שיחיה לאורך ימים ושנים] שאמ' שמוה"ר אבגדור כ"ץ דן כאן בעיר ויונא דלא כר"ת, כי היה אומ' [ן] שלא פשטה גזירתו למרחוק... וכל היכ' [א] דפליגי רבותי' [ן] בתראי גדולי' [ם] שלפנינו, לא מפקי' [ן] ממונ' [א]... ושמעתי אנכי העני, כי לבסוף הושוו הגדולי' [ם] להוציא הנדוני' [ה] מיד הנ"ר יוסף, ואחר כ' [ך] נעש' [ה] מעשה כזה בה"ר מנחם בה"ר ישר' [אל], שמתה אשתו בתוך שנתה, וכתבו כל הגדולי' [ם], והא לך דבריהם... שזכה הבעל בכל מה שהחזיק, וכ"ש [=וכל שכן] בעיר רגנשפורק שהעיד ר' יצחק בר' משה שאחינו ר' אפרים זכה בכל נכסי אשתו שגבה.¹⁴⁹

סביר להניח, שבדומה לרבותיו ולשאר חכמי מזרח גרמניה התנגד גם ר' אליעזר לתקנת ר' תם.¹⁵⁰ על רקע זה אפשר להבין את האמירה בתוספות טוך, שלפיה חזר בו ר' תם בסוף ימיו מתקנתו. סגנון התבטאות זה הוא טכניקה מקובלת בעולם הרבני של יישוב מחלוקות.¹⁵¹ הצורך בבניית מסורות על חזרת החכם

148 על ר' אפרים ראה: ריינר, רבינו תם, עמ' 68-70, 82-92. על מחלוקתו עם ר' תם ראה: אורבך, תוספות, עמ' 199-204.

149 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 788-790.

150 תשובות מחכמי אוסטריה הדוחים את תקנת ר' תם ראה: תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 788-791. ר' ישראל איסרלן עמד על ההבחנה החדה בין המזרח והמערב בשאלת הנדוניה: "אכתוב מה שידוע לי מנהג ארצות בזמנינו, באושטרייך ובסביבותיה אין ידוע לי כלל שום מנהג קבוע לא בשנה ראשונה ולא בשנה שנייה, אך בכל פעם כשאירע כך היו מפקקי' [ם] בדבר לא נתברר שום התפשטות המנהג כלל, ברינוס ובסביבותיה נוהגי' [ם] לעולם להתנות בשעה שמקיימי' [ן] תנאי השדוכי' [ן] שיקבלו הזוג עליהן תקנת הקהלות, לא ידענא אם עושי' [ם] כדי להפטר מכל ערעורי' [ם] ופקפוקי' [ם], או אם נזקקי' [ם] לכך מפני שלא נתברר גם אצלם התפשטות המנהג, וכמדומה שמקורב חדשה {א} קהלותיהם ע"פ מנהיגיהם תקנו דלא נהוג לבני אושטרייך" (תרומת הדשן, סימן שכא, עמ' רסב, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1532, סימן קסד, עמ' 128ב). על הזיקה של ר' ישראל ורבו אל ספר חסידים ראה: תרומת הדשן, פסקים, סימן קלא, עמ' שעז.

151 ראה לדוגמא: שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן קט, עמ' יח; מרדכי, בבא קמא, קי, מהד' א'

מדבריו נובעת מכך שהאל אינו נוטה להתערב בחוקים שנתן. לכן פרשן מוסמך של הדין הדתי כמו ר' תם,¹⁵² אינו חשוף לביקורת של גוף כל שהוא. התוצאה היא, שברבות השנים הופכת פרשנותו לחוק שלא ניתן לערער, והיחיד שיכול לחלוק על דבריו זה הוא עצמו.¹⁵³ כך לדוגמא מעיד החכם הקטאלני ר' שם טוב בן אברהם אבן גאון במאה הי"ד, שר' משה בן מימון נטש בסוף ימיו את ההתייחסות המופשטת לאלוהות, ואימץ את החשיבה הקבלית: "ולדעתי שר"מ ז"ל ידע בהם בסוף ימיו, שאני מעיד שראיתי בספרד ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן מיושן ומעושן לשון זה, אני משה ב"ר מימון כשירדתי לחדרי המרכבה בינתי בענין הקץ וכו', וקרובים היו דבריו לדברי המקובלי' [ם] האמתיים שרמזו רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל בתחלת פי' [רושן] לתור' [ה]".¹⁵⁴ ראוי לציין, שהאמונה בהקפדת החכם לתקן את המעוות טרם הסתלקותו מן העולם מושרשת גם בכתיבה ההלכתית.¹⁵⁵ כדרכו העתיק ר' אליעזר את דברי השנץ, והוסיף רק את התפנית המפתיעה.

תוספות טוך

דמוקי בקונטרס הך ברייתא מן האירוסין... ומיהו בנישואין כ"ע [=כולי עלמא] מודו... ואין נר' [אה] לר"ת דאי מן הארוסין למה קבעה אמתני' [תין] דהכא דאיירי בנישואת... ועוד דמסיק אבל הכא משו' [ם] איחתוני הוא, ואי באירוסין אירוסין לא הוי קרי חיתון...

תוספות שנץ

מוקי רש"י הך בריית' [א] מן האירוסין... ומיהו בנישואין כולי עלמ' [א] מודו... ולא נהיר' [א] לר"ת דאי מן האירוסין מיירי אמאי תני לה מחבלי (!) בריית' [א] דהכא דקתני נישואת... ועוד דמסיק אבל הכא איחתוני הוא, ואי באירוסין לא קרי ליה חיתון... והואיל והך שמעת' [א]

הלפרין, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלד; ר' אליעזר יהודה וולדינברג, ציץ אליעזר, כא, ירושלים תשנ"ו, סימן כח, עמ' נה.

152 על תפיסתו העצמית של ר' תם כגדול הלומדים בדורו ראה: יחיאל ש' קפלן, "קבלת הכרעות בקהילה היהודית לדעת רבינו תם להלכה ולמעשה", ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 277-287 [להלן: קפלן, קבלת הכרעות].

153 דניאל פרידמן, הארנק והחרב: המהפכה המשפטית ושברה, תל אביב 2013, עמ' 567.

154 ר' שם טוב בן אברהם אבן גאון, מגדל עוז, הלכות יסודי התורה א, י-יא, מהד' ש' פרנקל, ירושלים-בני ברק תשס"א, עמ' לו, ונציה רפ"ד, עמ' יא.א. על הפיכת הרמב"ם למקובל אחרי מותו ראה: גרשם שלום, "מחוקר למקובל: אגדת המקובלים על הרמב"ם", תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 342-334.

155 "ורבינו קלונימוס אביו של ר' משולם היגיה... בשעת פטירתו... וג' דברים היגיה כמפי נבואה בשעת פטירתו" (תוספות על הדף, מנחות קט ע"ב, דפוס ונציה רפ"ב. אין עדי נוסח לתוספות מנחות).

תוספות טוך

והורה ר"ת הלכה למעשה, בחתן אחד שמתה אשתו, והיה אבי הכלה מוחזק בנדוניא, ופסק לא זכה הבעל מכח שמעתין דהכא, ועוד תיקן לא מכח ההלכה, שאפילו בעל מוחזק שיחזיר אם מתה בתוך שנה, וחזר בו בסוף ימיו מאותה תקנה.¹⁵⁷

תוספות שני

מירי בנישואין, נדוניית החתנים שלא זכו בה, נר' [אה] לר"ת שאין חייבין לשלם להם, וכן מורה ובא... מ"ר, פסק על נדוניית חתנים.¹⁵⁶

חוסר האוטנטיות של עדות ר' אליעזר עולה הן מדבריהם של המצדדים להשבת הנדונייה והן מדבריהם של המתנגדים. ר' ישראל יהושע בר' רחביה כתב שרק בקהילת רגנסבורג המתנגדת לתקנה הוא התוודע לחזרת ר' תם, וזאת על פי מה שלמד מתוספות טוך. בעקבות המידע החדש גם הוא שינה את גישתו בעניין: "שליט בעולמו יודע שאשתקד שכתבתי על אודות בת ר' מרדכי קרובי לא ידעתי בעדותו של מוה"ר [=מורנו הרב] אליע' [נר] ז"ל, עד בואי לרגנסבורק ולמדתי כתובות שם, וראיתי שכת' [ב] בפ' [רק] נער' [ה] שנתפת' [ה] בפרשה שלו, שר' [=שר' תם] חזר בו בסוף ימיו מתקנתו, והרי הוא מוה"ר אליע' [נר] נאמן לכל ישר' [אל], ואפי' [לן] להוציא ממון על ידו, כ"ש וק"ו [=כל שכן וקל וחומר] להעמיד בחזקתו, ומכח עדותו אני חוזר מכל מה שכתבתי אשתקד, וגם מה"ר שמרי' [ה] ומה"ר יונתן, עשו הלכה למעשה שזכה הבעל בכל מה שהחזיק, ישר' [אל] יהושע בר' רחבי' [ה] זצ"ל".¹⁵⁸

בפסיקתו הדגיש ר' ישראל יהושע את מעמדו הסמכותי של ר' אליעזר, ויש בכך כדי ללמד על חוסר אמון בדבריו בעניין הנדון.¹⁵⁹ ערעור מפורש על מהימנות העדות נמצא אצל ר' יוסף אחיו של ר' פרץ מקורביל (Corbeil). ר' יוסף תמה כיצד חכמים שלמדו בדומה לר' אליעזר בשיבות צרפת דנו בפרטי התקנה, הורו לפיה, ולא שמעו מעולם על חזרת ר' תם: "נפלאתי על זאת פליא' [ה] נשגבה, מה

156 כתובות מז ע"א, ד"ה כתב, עמ' קיא-קיב, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 508.1, עמ' 79 א-ב (הבאה סתמית מהשני לכתובות לפי עד זה). ראיות ר' תם נמצאות בספר הישר, חלק החידושים, סימן לד, עמ' 35-36.

157 כתובות מז ע"א-ע"ב, ד"ה כתב, דפוס ונציה רפ"א.

158 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 789. למעט הידוע על חכם זה ראה: הכהן, אלופי יעקב, חלק ו, עמ' עב; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 322 הע' 30.

159 חכמים נוספים האריכו במהימנות שיש לייחס לר' אליעזר – ראה: תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 791.

זה שמה"ר אליעזר זצ"ל קיבל שחזר בו ר"ת, ובני איוורא ז"ל, ומו' רבי' [נו] הר' מאיר ז"ל לא קיבל זה, וגם הם קיבלו תורתן בפני רבני צרפת כמותו, ושמעתי שמו' רבי' ז"ל חייב במעשה כזה, וגם התו' [ספות] מאיוורא חילקו, דווקא [א] בביתו בתולה והנישואי' [ם] הראשוני' [ם] תיקן ר"ת, וא"כ [=ואם כן] שחזר בו ר"ת, א"כ למה חייב מו' רבי' [נו] ז"ל, והתוספ' [ות] מאיוורא [א] מה הוצרכו לחלק בין בתו בתולה ובנישואי' [ם] הראשוני' [ם], אחרי שחזר בו ר"ת ובטלה תקנתו... גם שמעתי ממורי אחי רבי' [נו] פרץ... הענני [=העלוב נקרא יוסף].¹⁶⁰

כמקובל בכתיבה המסורתית נעשה מאמץ לתאם בין העדויות הסותרות.¹⁶¹ תקנת ר' תם שוכתבה והוארכה לפי הנוהל המאוחר של קהילות הריין, וכך ניתן היה להגביל את חזרת ר' תם לשנת הנישואים השנייה בלבד. בשנה הראשונה התקנה מתקיימת במלואה והכול מוחזר. חזרת ר' תם מתמקדת בשנה השנייה, שבה אמנם אין החתן זכאי לדרוש נדוניה מובטחת, ואולם אין מפקיעים את מה שכבר ביד החתן.¹⁶² הצעת פשרה נוספת צמצמה את החזרה להימנעות מהטלת חרם למפר התקנה:

והנה מצאתי שכתב הר' יקותיאל ז"ל... ע"כ [=על כן] פסק ר"ת שבשנה ראשוני' [ה] יחזיר הכל לחמיו,¹⁶³ אפי' [לן] אם כבר גבה הנדוניא' [ה] והיא

160 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 791. פענוח ראשי התיבות 'הענני' ראה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 324 הע' 44. על ר' יוסף ראה: אורבך, תוספות, עמ' 576, 578; תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, עמ' 791 הע' 21. נראה ש'מו' רבי' ז"ל מתייחס למהר"ם "מו' רבי' הר' מאיר ז"ל" הנזכר כבר בתשובה. כך נוצרה הקבלה, המהר"ם וחכמי איוורא לא שמעו על חזרת ר' תם, ולא עוד אלא שחכמים אלו גם הורו לפי התקנה. על לימודיו של ר' פרץ אצל המהר"ם ראה: אורבך, תוספות, עמ' 576-577, ולדברינו גם אחיו למד אצלו. על הפעלת תקנת הנדוניה בידי המהר"ם ראה: תשובות מיימוניות, נשים, סימן לה, עמ' תלו.

161 על דפוס פעולה זה ראה: עוזיאל פוקס, "המלך הקדוש: עיון בחתימת הברכה ובסוגיית ברכות יב ע"ב", תרביץ, עה (תשס"ו), עמ' 130-131. נוהל זה היה נפוץ אצל חסידי אשכנז, ראה: קנרפוגל, סוד, עמ' 87-89.

162 ניסיון פשרה נוסף קיים את תקנת ר' תם רק במקרה הנדיר של מוות בשבעת ימי משתה, בדומה לתיאור המדרשי של הקללה בספרא (בחוקות), פרק ה ג, מהד' א"ה ווייס, וינה 1862, עמ' קיא ע"ד: "ומה שחזר בו ר"ת לא חזר בו, אלא במתה תוך י"ב חדש אז אין מוציא' [ם] מבעלה, אבל אם מתה תוך ז' ימי המשתה אז האב מוציא' [א] מיד בעלה... יעקב בר' אליעזר מ"כ [=מנוחתו כבוד]" (תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 789). קטגוריית בניינים הבאה לפתור בעיה פרשנית היא אינדיקציה מובהקת לקריאה מאולצת – ראה: משה הלברטל, מהפכות פרשניות בהתהוותן: ערכים כשיקולים פרשניים במדרשי הלכה, ירושלים תשס"ד, עמ' 71-74.

163 ייתכן שמוסר תקנת ר' תם המעובדת הוא ר' יקותיאל הלוי מוורמייזא – ראה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 324 הע' 41. לפי זה מובן מדוע עוצבה עמדת ר' תם לאור תקנת קהילות הריין.

בידו... ואם מתה בשנ' [ה] שניי' [ה], מה שביד החתן לא מפקיע [נ] [נ] מיני' [ה], ואפי' אם גבאו החתן תחיל' [ה],¹⁶⁴ ובשנה שלישי' [ת] לא יחזיר כלום החתן... מיהו במלכותינו אין אנו נוהגין [ם], אל' [א] משנ' [ה] ראשונ' [ה] ואילך הכל לבעל, אם הוא מוחזק, גם שמעתי ממורי אחי רבי' [נ] פרץ, כי בתחיל' [ה] גזר ר"ת בחרם להשיב הנדוני' [ה] לחמיו מפני עגמת נפש, ושוב התיר החרם ותיקן כמו שמפורש לעי' [ל], ונהגו במלכותינו [ן] לחלק ביניהם, ואילו דברי' [ם] נכוני' [ם] ברורי' [ם], ומה שכתב מה"ר [=מורינו הרב ר'] אליע' [זר] שר"ת חזר בו, יש לפרש שחזר בו מתקנת החרם, אבל התקנ' [ה] עמדה, ואז כל הפליאו' [ת] לא יפלאו, הענ"י.¹⁶⁵

מניין שאב ר' אליעזר את השמועה על חזרת ר' תם? מקור אפשרי נמצא בפסיקת ר' פרץ.¹⁶⁶ בתשובה קבע רבו של ר' פרץ, שתקנת ר' תם לא התפשטה בכל הקהילות,¹⁶⁷ ויש בכך כדי לערער את סמכותה.¹⁶⁸ לדברים אלה הוסיף ר' פרץ

164 לפי קביעה זו לא מובן ההבדל בין השנה השנייה והשלישית, שהרי בשנתיים אלו החתן אינו משיב את מה שתחת ידו. גם הפער בין תקנת ר' יקותיאל ותקנת "מלכותינו" אינה ברורה, ובשני המקומות מהשנה השנייה ואילך החתן המוחזק שומר על רכשו. אפרים קופפר הציע שחסר כאן משפט הקובע שיש להשיב נדוניה המופקדת ביד נאמן, אפילו אם השיג בה החתן חזקה – ראה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 324 הע' 42. לפי זה, בשנה השלישית וב"מלכותינו" יש לחתן זכויות גם בנדוניה הנמצאת בידי שליח.

165 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 791. ר' מנחם רקנטי, שפעל באיטליה במפנה המאות הי"ג והי"ד, הביא בפסקיו את תקנת ר' תם המשוכתבת לפי מנהג קהילות הריין, וצירף לכך את העדות על חזרת ר' תם: "שגור רבי' [נ] תם בחרם... שהאשה שמתה בשנה ראשונה לנישואין יחזיר הכל לחמיו, ואפי' [ל]ן אם גבה כבר... אם מתה בשנה השנייה יחזיר לו חצי הנדוניא לחמיו, ואם מתה בשנה שלישית לא יחזיר לו כלום, וי"א [=יש אומרים] כי בסוף ימיו חזר בו רבי' [נ] תם" (ריקאנטי, מהד' י"ד מיללער, פיעטרקוב תרנ"ד, ד"צ ירושלים תשל"ה, סימן תקיד, עמ' 140, כ"י וטיקן Urb. 33, סימן זה, עמ' 332-333א). ר' בנימין בר' מתתיהו, מרבני יוון במאה ה"ט, ערער על דברים אלה בנימוק, שחכמים המאוחרים לר' תם המשיכו לדון בתקנתו. לדבריו, קיימת הגהה המצמצמת את חזרת ר' תם לשנה השנייה בלבד. הגהה זאת דומה לדברי ר' יוסף: "עוד טוען שר"ת חזר בו מן החרם הזה וכ"כ ה"ר מנחם מרקנט בפסקיו סימן צ"ה וז"ל... וי"א כי בסוף ימיו חזר בו ר"ת עכ"ל... אמנם אנכי מצאתי הגהה על זה שמה שחזר ר"ת היה משנה שניה, אבל לא משנה ראשונה, ונראים דברי הגהה ממה שכתב ר"ת בסוף החרם, וז"ל וראינו שיעור שנה לדבר זה ולא יותר, כי אחרי השנה נשכח מן הלב מה שנתן... ואם היה חזר בו ר"ת משנה ראשונה למה לא הביאו המרדכי... שכתב ר"ת והחרים... ולא הזכיר שחזר בו ר"ת" (ספר בנימין זאב, סימן ס, ונציה רצ"ט, עמ' קכב-קכג, ד"צ ירושלים תשמ"ט).

166 על הזיקה של הטוך לתוספות פרץ אפשר ללמוד מהשוואת קובצי התוספות במסכת פסחים. ראה לדוגמא: פרץ, ה ע"ב, ד"ה וש"מ הבערה, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ז, עמ' ט [להלן: פרץ, פסחים] – טוך, ה ע"ב, ד"ה לחלק; פרץ, יב ע"א, ד"ה בכמה, עמ' ל – טוך, יב ע"א, ד"ה באיזה יום; פרץ, טז ע"א, ד"ה דם, עמ' מא – טוך, טז ע"ב, ד"ה דם.

167 אין מדובר בהיגד היסטורי, אלא בשלילת מעמדה המחייב של תקנה שלא התפשטה –

אמירה מעורפלת בדבר התרת החרם בידי ר' תם. לא ברור אם כוונתו שהתקנה המגובה בחרם התבטלה, או שהתקנה עצמה קיימת ורק הסנקציה הנלווית הוסרה. כפי שראינו, אחיו ר' יוסף נטה לאפשרות השנייה, וכפי שמלמד המקור שלפנינו למעשה הפעיל ר' פרץ את אחת הוורסיות של תקנת השבת הנדוניה: "ומורי כתב כי לא פשט גזירתו בכל ישראל, וגם אני כמדומה ששמעתי ששוב התיר ר"ת החרם, ואני נוהג כשמתה תוך שנת הנישואין והחתן מוחזק מן הכלה, להחזיר החצי לאבי הבת, ואם הנדן ביד שלישי בחזקת חתן וכלה, הרי נרא' [ה] שאין בחזק' [תו] החצי... לכן נכון להחזיר הרבע מן הכל לחתן ממה שביד השלישי, והג' רביעי' [ם] לאבי הבת, ואם הנדן ביד אבי הבת, אפילו לאחר כמה שנים, הכל לאבי הבת ואין לבעל כלום, כיון שלא הוחזק בה מעולם, ושלוש כחפץ פרץ".¹⁶⁹ נראה שהשמועה הלא ברורה ונטולת המשמעות הלכה למעשה של ר' פרץ הפכה אצל ר' אליעזר לנסיגה מוחלטת של ר' תם מתקנתו. וכך עיצבו חכמים שפעלו במרחק של מאה שנה מר' תם את עמדתו למפרע.¹⁷⁰

מה הפריע כל כך לר' אליעזר בתקנת ר' תם? עמדנו על כך שאימוץ קביעת רש"י בידי חכמי המזרח אפשרה לחתן נשואי לתבוע נדוניה מובטחת. פסיקה זאת מנטרלת את תקנת ר' תם הכופה על חתן להחזיר נדוניה גבויה. קו התנגדות עקרוני עלה מדברי החכם האוסטרי ר' יעקב בר' אלעזר. לדבריו התקנה בטלה,

ראה: יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 101-102. בספר מצוות גדול יש חילוף בין המהדורה הראשונה והשנייה בשאלת התפשטות התקנה, והדבר נובע משינוי יחס המחבר כלפיה – ראה: לא תעשה, פא, מהד' מכון ירושלים תשנ"ג, עמ' מח; הגהות מיימוניות, אישות כב, א, מהד' ש' פרנקל, ירושלים-בני ברק תשל"ז, עמ' קעז. על הדמיון בגישות בין ר' משה מקוצי וחסידיו אשכנזי ראה: יעקב כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשכ"א, עמ' 106-108 [להלן: כ"ץ, בין יהודים לגויים].

168 עם רבותיו של ר' פרץ נמנו: ר' שמואל מאיוורא, ר' יחיאל מפריס, ר' יצחק מקורביל, ר' יעקב מקינון ור' מאיר מרוטנבורג – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 576-577.

169 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, עמ' 318.

170 בניגוד לנאמר עד כה, קיימת במחקר גישה הרואה בחזרת ר' תם מציאות ריאליה המשתקפת במסורת הצרפתית הייחודית של הטון – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 584; ליבוביץ, טוך, עמ' 303-307. גם מ' אלון קיבל כפשוטה את חזרת ר' תם, וציין שלמרות זאת קבעו קהילות הריין תקנה דומה – ראה: מנחם אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 635, 679. אלון הלך בעקבות דבריו של ר' שלמה לוריא – ראה: ים של שלמה, כתובות פ"ד סימן יד, בני ברק תשי"ט, עמ' מג. לדברינו, 'חזרת ר' תם' התרחשה אחר מותו במחצית השנייה של המאה הי"ג, ואין כל קושי בסדר הזמנים של התקנה האשכנזית. ראוי לציין שמדובר בדפוס דחייה נפוץ בתקופה זו. החכם הפרובנסלי מהמאה הי"ג, ר' דוד בן שאול, התנגד להיתרי ר' תם בסתם יינם. ר' דוד טען שהדברים לא נאמרו למעשה, וככל הנראה הוא גם חזר בו מאמירות אלו – ראה: פנחס רוט, חכמי פרובנס המאוחרים: הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשע"ב, עמ' 193-195.

שכן אין בסמכותו של חכם מאוחר לפעול בניגוד לדין תורה:¹⁷¹ "לפי שהבעל יורש את אשתו דבר תורה, ואיזה כח בידם להוציא מיד הבעל אפי' [לן] שוה פרוט' [ה], כיון שזכה בה מן התור' [ה], יעקב בר' אליעזר' [ר] מ"כ [=מנוחתו כבוד]"¹⁷². ניתן גם להניח שיהודי הספר המזרחי לא ראו עצמם כפופים לתקנות

171 ראו לציין, שעמדתו של ר' אליעזר מטוך ביחס לתקנה אחרת הנוגעת ליחסי ממון בין בני זוג עברה שינוי. לפי ההלכה התלמודית, מורדת מפסידה את הרכוש שהביאה בתחילת הנישואים ומצוי בחזקת בעלה. תקנת הגאונים שינתה הלכה זו וקבעה שיש להחזיר למורדת את רכושיה. ר' תם ערער על סמכות הגאונים לצאת נגד הדין התלמודי – ראה: נחום א' רבינוביץ, יד פשוטה, משנה תורה, נשים, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' שב-שד. תחילה אימץ ר' אליעזר את תקנת הגאונים בעקבות הרי"ף ומהר"ם מרוטנבורג: "אשתו של ראובן מורדת בו... והוא תפס כל הנדוניא, ומה"ר אליעזר זצ"ל הנהיג בזה המלכות להחזיר כל הנדוניא אפי' [לן] תפס, כאלפסי וכרבי' [נן] מאיר זצ"ל, והוא היה ראש המלכות ומנהיגו" (ר' חיים בן יצחק אור זרוע, שאלות ותשובות, כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 404, סימן קעג, עמ' 145א, צילום אלקטרוני עמ' 289, מהד' מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, סימן קצא, עמ' קעח). בניסיון לבלום את ריבוי הגירושין קבע המהר"ם שהמורדת מאבדת את הנדוניא – ראה: גרוסמן, והוא ימשול כך, עמ' 322-328; גרוסמן, חסידות ומורדות, עמ' 443-450. ור' אליעזר אימץ שינוי זה: "כתב בתשובת ר"ח א"ז [=ר' חיים אור זרוע]... וכ"כ [=וכן כתב] הר' אליעזר מטוך בשם האלפס דלא קנסני' [נן] לדידה במה שהביאה עמה, וכ"כ בשם מהר"ם ז"ל, אבל א"א [=אדוני אבן] זצ"ל אמר לנו שבתחלה היה מהר"ם דן כן, אבל בסופ' ימיו חזר בו, ופסק דקנסי' [נן] לה בכולה, אפי' במה שהביא' [ה] וכן כתב לקהלות לתקן, וכ"כ הר' אביגדור דקנסי' [נן] לה בכולה, והוסיף מהר"ם לתקן אפי' [לן] במה דתפסה ממה שהביאה קנסי' [נן] לה ומוציאי' [נן] מידה ונותני' [נן] לו משום דרבו המורדות... יצחק בן הרב רבנו חיים זלה"ה [=זכרוננו לחי העולם הבא]... ורבי' [נן] אליעזר מטוך כולו פסקו הלכה למעשה דקנסי' בכולה אפי' במאי דתפסה ממה שהביאה" (ר' ישראל מברונא, שאלות ותשובות, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1427, סימן קפב, עמ' 83ב-84ב, מהד' מ' הרשור, ירושלים תש"כ, סימן ריא, עמ' קכט-קל). נראה שבפסיקה הראשונית החשיב ר' אליעזר את הגאונים כבני סמכא להנהיג תקנה, וגם בנושא זה הוא לא קיבל את דברי ר' תם. בפסיקה השנייה, בדומה לתקנת ירושת הנדוניא, הוא חזר לדין התלמודי המקורי ודחה תקנה מאוחרת. בהמשך חזר ר' ישראל על תשובת ר' חיים אור זרוע בקובץ שלפנינו, ואולם ייחס את הפסיקה ל"ר' אליה": "ובתשובה אחרת כת' אפכא בסי' קעא ועוד הודיעני כי אשת ראובן מורדת בו... והוא תפס כל הנדוניא, ומהר"ם אליה ז"ל הנהיג בזה המלכות להחזיר כל הנדוניא אפי' [לן] תפס, כאלפס וכרבי' [נן] מאיר ז"ל, והוא היה ראש המלכות ומנהיגו" (ר' ישראל מברונא, שאלות ותשובות, שם, עמ' 84ב, עמ' קל). מההקשר ברור שהדברים מכוונים לר' אליעזר, ו"ר' אליה" המסתורי הוא חילוף פליאוגרפי של "ר' אליע". ייתכן עוד שאף מדובר בתיקון מכוון, שנועד לפתור את גישתו הסותרת ביחס לתקנת הגאונים. גם ביחס לדין מורדת שכתב ר' אליעזר את השנץ – השווה: שנץ, כתובות סג ע"ב, ד"ה ואינהו, עמ' קסח-קסט = טוך, כתובות סג ע"ב, ד"ה ואינהו.

172 תשובות מהר"ם, מהד' ש' עמנואל, סימן תח, עמ' 789. על רקע זה לא ראו חסידי אשכנז פסול בריבית מגוי המותרת בתורה – ראה: חיים סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי-עצמי: המשכונאות בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 18-20. ראו לציין, שבסמיכות זמנים שלל גם הרשב"א את תקנת הנדוניא הדומה לחוק הכללי, וסותרת את דין תורה – ראה:

קהילות המערב הוותיקות, וראו את עצמם מחויבים לדין התלמוד בלבד.¹⁷³

עמנואל, הלכה פרובנסלית, עמ' 13-14; Pinchas Roth, "Regional Boundaries and Medieval Halakhah: Rabbinic Responsa from Catalonia to Southern France in the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *JQR*, 105, 1 (2015), pp. 22-27. רוט, גבולות]. ביחס לירושה יש בתלמוד קביעה הפוכה. מתקנת חכמים הבעל יורש את אשתו הקטינה, למרות שמדין תורה ירושתה לאביה – ראה: בבלי, יבמות פט ע"ב. יש להניח שחכמי אוסטריה הבחינו בין חכמי המשנה המוסמכים ובין רבני ימי הביניים המאוחרים. ראוי לציין ש'ר' תם שלל את הסמכות הקהילתית לחוקק תקנה המפקיעה ממון מיחידים. לדבריו, רק לגדול הדור, הוא עצמו, שמורה זכות זו – ראה: קפלן, קבלת הכרעות, עמ' 277-287. גם בחברה הכללית ניתן היה לגבור על תקדים מחייב רק באמצעות תקדים קדום יותר – ראה: בלון, החברה הפיאודלית, עמ' 123.

173 קיימות גם מספר עדויות לריבוי נשים במזרח אירופה בניגוד לחרם דר' גרשום – ראה: שו"ת מהרי"ק, שורש קפד, עמ' תה-תו. ראה גם: "שמעון זה היה לו עבד אחד, ובא זמרי וגנבו ממנו והוליכו לרוסיה... שהלך שמעון בכח גוים, ולקח שפחה של זמרי, שהיא פילגשו" (הגהות והוספות לספר המרדכי, ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, עמ' 253). הגהה זאת לקוחה מספר הדין של ר' יהודה כהן, שפעל במגנצא במחצית הראשונה של המאה ה"א, ועמד בקשרי פסיקה עם חכמי פולין – ראה: Irving Abraham Agus, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, New York 1965, pp. 93-97. גם ספר חסידים המחמיר מאוד באיסורים מיניים מדגיש באופן מפתיע שאין לוקים על שפחה. הוא מרחיב את ההיתר הייחודי של יפת תואר במלחמה לכל שפחה הנתונה למרות האדון: "מי שבועל... שפחה, אם בעל אפילו פעם אחת, יצום שלשה ימים לילה ויום רצופים שלא יאכל לא ביום ולא בלילה, וכן יעשה ג' שנים... הנה אמרו בקורת תהיה, היא לוקה והוא אינו לוקה, לפי שאמרו שבעבד עברי אמרו רבו מוסר לו שפחה כנענית, לפיכך אחר שבא על שפחת כנענית אינו לוקה, וכן {שפחת כנענית} יפת תואר שהתיר הכתוב כשלקחה הרי היא בידו, ולכך מי שבא על שפחת כנענית אינו לוקה, שלא יאמר אחר מותר לכתחילה ואחר לוקה ועושה כעניין הזה" (ספר חסידים, סימן יט, עמ' 17). קיימת זיקה הדוקה בין ריבוי נשים וחברה שבה מתקיימת עבדות – ראה: מקלרן, מניעה, עמ' 102-103. ספר חסידים גם אסר על מהגר לשאת אשה נוספת מחשש לנישואי אחים, ולא בגלל החרם נגד הפוליגמיה: "לא יתכן לאדם... ללכת למדינת הים, למקום שאין השיירות מצויות, מפני שיעכב שם, ואשה אחרת אינו יכול לקחת שם כדר' אליעזר בן יעקב, ועוד איך תהיה אשתו עגונה" (סימן תתשכ, עמ' 209-210). כמו כן החל במאה הט"ז שחקו רבני פולין את עוצמת החרם – ראה: אלימלך וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 303-346 [להלן: וסטרייך, תמורות]. וייתכן שהדבר נבע מהרציפות התרבותית בין יהודי פולין וחסידות אשכנז – ראה: תא-שמע, אשכנז, עמ' 253. ראוי לציין, שיהודי פולין שמרו על היתר המיאון התלמודי המאפשר לקטינה לבטל את נישואיה ללא גט. השמירה על נורמה זו גררה פולמוס הלכתי עם תקנה אשכנזית שאסרה את המיאון – ראה: אברהם ריינר, "אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו – ר' יעקב פולק, ראשון וראש לחכמי קרקוב", אלחנן ריינר (עורך), קראקא, קז'ימייז', קרקוב: מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, תל-אביב תשס"א, עמ' 48-50. על תקנות שחדרו למזרח ראה: אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 140-141. א' וסטרייך הבחין בין המחויבות העמוקה לחרם שנהגה בכל אזורי ההתיישבות האשכנזית ולא הוגבלה בזמן לבין תקנת השבת הנדוניה שנדחתה במזרח גרמניה וזמנה הוגבל לימי ר' תם – ראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 98-99. ראוי לעמוד על האופי השונה של התקנות. חדר"ג מנע

וכבר עמדנו על הרצון להשתחרר מהמרות הקהילתית המערבית כמניע אפשרי להגירת ר' יהודה החסיד מזרחה.¹⁷⁴

יש גם אפשרות של השפעת המשפט הכללי. בשאלת השבת הנדוניה התקיים עימות בין הגלוסטורים של המשפט הרומי. מרטינוס (Martinus Gosia) שפעל לאור החוק הגרמני הטיל מגבלות על השבת הנדוניה, ואילו בר הפלוגתא בולגרוס (Bulgarus) חייב להשיב בכל מקרה.¹⁷⁵

ראוי לציין שספר חסידים הצדיק את אבדן הרכוש עקב הפטירה המוקדמת, וראה בכך תכנית אלוהית לתיקון עוולות קודמות: "איש אחד היו לו בנים ובנות, כשהיו נשואים מתו, והיה מספר לחכם אחד... מתו בני ובנותי והממון נשאר לחתני ולכלותי, כיון שלא זכה להעמיד תולדות, למה לא מתו קודם שנישאו,

מימוש של פריבילגיה גברית, ואילו תקנת הנדוניה עקרה זכות ירושה הקיימת מדין תורה. כפי שראינו, קיים גם דמיון בהתפשטות התקנות, והן לא נשמרו באזורי המזרח. ראוי לציין שמסורת מאוחרת על פקיעת החדר"ג בסוף האלף החמישי (1240) הופצה בידי הרשב"א, שפעל בסמיכות זמנים לר' אליעזר מטון, והתנגד לתקנה – ראה: שלמה זלמן הבלין, "תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס", שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 230-231. בדומה ל'חזרת ר' תם' התערערה עדות זו בנימוק שגם אחרי 'פקיעת התקנה' המשיכו חכמים לדון בה – ראה: וסטרייך, תמוורת, עמ' 307. על הזיקות המפתיעות בין הטון והרשב"א ראה גם הע' 172.

174 על הגירת הוולדנסים למזרח במטרה להשתחרר מרדיפות המחוקק ראה: Lutz Kaelber, *Schools of Asceticism: Ideology and Organization in Medieval Religious Communities*, Pennsylvania State University Press 1998, p. 151.

175 Herman Kantorowicz and William Warwick Buckland, *Studies in the Glossators of the Roman Law: newly discovered writings of the 12th century*, Cambridge University Press 1969, pp. 94-100. החוק הרומי חייב את השבת הנדוניה ראה: *The Digest of Justinian*, 23.3.6., trans. A. Watson, vol. 2, Philadelphia, 1985, p. 211. פרוכנס בניגוד לגרמניה התנהלה לפי החוק הרומי – ראה: Paul Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, Oxford 1929, pp. 43-48, 72-80, 119-120; C. Dadomo and S. Farran, *The French Legal System*, London 1993, p. 5. יהודי פרוכנס ציינו במפורש את זיקת תקנת הנדוניה שלהם לחוק הנוצרי – ראה: עמנואל, הלכה פרוכנסלית, עמ' 12. ור' תם ביסס את תקנתו על מנהג נרבוניה. ראוי לציין שבמהלך המאה הי"ג גם בערים מרכזיות בפרובנס הושארה הנדוניה בידי הבעל, ראה: רוט, גבולות, עמ' 23-24. נראה שההתנגדות של ר' אליעזר תאמה הן את ההתנערות הגרמנית מהחוק הרומי, והן את הנורמה המשפטית הערכנית של המאה הי"ג. מעבר לחקיקה, הסכמי הנישואים בחברה הכללית כללו התייחסות להשבת הנדוניה. הסוחר האיטלקי מהמאה הי"ד פרנצ'סקו דטיני (Francesco di Marco Datini) קבע בהסכם הנישואים שערך, שאם תמות בתו בשנתיים הראשונות תחזור לידיו נדונייתה – ראה: Iris Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini*, Boston 1986, p. 202. והקרנות המיוחדות לצבירת נדוניה בפירנצה החזירו את הפיקדון במקרה של פטירה מוקדמת – ראה: קירשנר ומולכו, נדוניה, עמ' 406-425. גם בחברה היהודית היו הסכמים מסוג זה – ראה: העיטור בהערה 142, והחקיקה נועדה למקרים שבהם לא נחתם חוזה.

שלא יבא הממון מידי לידם... אמ' [ר] לו החכם שמא הממון בעוולה".¹⁷⁶ ונגד דין שמים אין מקום להתערבות משפטית. כמו כן תפיסת האשה כמשועבדת לבעלה רווחה בספר חסידים: "לכך האשה עובדת את בעלה, שיעסוק בעלה בתורה, לכך נתן ממשלה באיש, ומי שמשועבד יומם ולילה, אינו יכול לקבוע זמן לאחרים".¹⁷⁷ גם קביעה זו יכלה להביא להשארת הנדוניה בידי הבעל. ככלל, הפחד מכוח המשיכה המיני בחוג החסידי גרם להתדרדרות במעמדן החברתי של נשים.¹⁷⁸

מניין לקח לעצמו ר' אליעזר את הזכות לשכתב ולעצב כרצונו את דברי קודמיו? יש לזכור שהעיבוד החופשי רווח בקרב יהודי אשכנז. הם שכתבו בהתאם להשקפת עולמם את התלמוד הבבלי, את הירושלמי למסכת שקלים, את משנה תורה לרמב"ם וחיבורי יסוד נוספים.¹⁷⁹ התפיסה האינדיבידואלית הרווחת היום,

176 ספר חסידים, סימן קלב, עמ' 45. ראה גם: "מעשה באחד שנתן בנו לבת אחת, ונתן לבנו כסף וספרים, מת הבן ונשארו לאלמנתו בכתובתה, אמ' זקן אחד, אני זכור שהממון של אבות הבן היה מן הדין ביד אבות מי שלקח האלמנה, כי עשה להם עוולה, לכך באו לידו, שהאבות הניחו לאותו הבן הכל, וירשה אשתו, וזרע מי שממון של אבותיו שלקח האלמנה יורש האשה, הרי פוקד עוון אבות על בנים" (סימן קלב, עמ' 45-46). הרגישות המוסרית של ספר חסידים סייגה את זכות הירושה, והדגישה שאל לאשה החדשה להשתמש בכלי המיטה שהכינה אמה של האשה הקודמת. קביעה זו נובעת מהמשמעות הסימבולית של המצעים: "אדם שיש לו שפחה ויש לה בת, ונישאת הבת לבעל, ולבסוף מתה, והניחו לבעל בת השפחה להכניס אשה אחרת, אל יתנו לבעל כסת ושאר כסות שהכניסה בת השפחה לו, מה שנתנה לה אמה, כי אמר חכם אחד הב"ה [=הקדוש ברוך הוא] מקפיד על זה, שאמה של מתה מבטת בצרתה שבתה מתה, ועדיין רואה שיגיע כפיה לאחרים, ועון הוא לך שחתנה עם אשה אחרת בבית, ורואה ששוכבת על מצעות שהיא נתנה" (סימן קלו, עמ' 46). ראה: יוסף דן, חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, תל-אביב 1990, עמ' 113-114.

177 סימן תתריא, עמ' 186. ראה גם: סימן קמ, עמ' 46. בספר חסידים קיימת גם התנגדות לתקנות חכמים בנימוק שהכבדת העול על הציבור תביא להתנערות מוחלטת מחוקי התורה: "הילל למה לא היה חפץ בשמנה עשר דבר שגזרו בית שמאי, והלא כולם סייג של תורה הם, אלא אמ' [ר] הילל, אם נגזור ולא יוכלו רוב ציבור לעמוד, יאמרו מדהא ליתא, אף שאר דברי תורה אינן עיקר" (סימן תתיב, עמ' 151).

178 Judith R. Baskin, "Jewish Women in the Middle Ages", J.R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1998, pp. 101-127. הסתכלות ממתנת על היחס לנשים אצל חסידי אשכנז, ראה: גרוסמן, והוא ימשול בכך, עמ' 174-211.

179 ראה: יעקב זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת-נוסח של הירושלמי", מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 41-42 [להלן: זוסמן, מסורת]; סולוביצ'יק, ספר חסידים, עמ' 343; סולוביצ'יק, היין, עמ' 120-121; דוד רוזנטל, משנה עבודה זרה – מהדורה ביקורתית, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א, עמ' 135-138; תא-שמע, מנהג, עמ' 83-85; שמחה עמנואל, "מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים", תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 431-434. ספר המנהגים של ר' יחזקיה, דודו של ר' אליעזר, הוגה מספר פעמים כדי להתאימו למנהג המקומי – ראה: עמנואל, שברי לוחות, עמ' 227-228.

המקנה לאדם בעלות על דבריו, לא התקיימה בתקופה זו. האמת שייכת לאלוהים, את דברי השוגה יש לתקן, ודעות מקלות יש לצנזר כדי להסיר מכשול.¹⁸⁰ ראוי לזכור שההעתקה בכתב יד הופכת כל טופס וכל יצירה לייחודיים, ולשונים מהטפסים האחרים, ומכאן קצרה הדרך לעיבוד ולשכתוב. יהדות אשכנז האמינה שחיבורי היסוד היהודיים, המשנה והתלמוד, נמסרו במשך תקופה ארוכה בעל פה ובנוסח גמיש, ולכן אין ליחס משמעות מרובה לטקסט הכתוב.¹⁸¹ ייתכן שגם בנושא זה ניתן לאתר את טביעת האצבע של חסידי אשכנז.

אחד מעקרונותיו של ספר חסידים הוא 'רצון הבורא' ו'דין השמים' המחייב מעבר לדרישות ההלכה הכתובה, ונובע מרגישות דתית עמוקה.¹⁸² כך לדוגמא טען ספר חסידים, שאיסור הכהן באשה בעלת סימני עקרות, נובע מההגדרה של יחסים שאינם פוריים כזנות. הסבר זה קורס אל מול ההיתר של ישראל באיילוניות, למרות שפריצות אסורה גם עליו. אי ההתאמה נפתרת בידי ספר חסידים בטענה שמדובר בהיתר בדיעבד הנובע ממודעות התורה ליצרי האדם: "כשהאיש לוקח קטנה שאינה ראוייה לביאה ולהריון כאילו הוא זנות... ואמרו שמעכב המשיח, ואמרו כהן לא יקח איילוניות... ואע"פ שלישאל מותרת... יש דברים שהתירה תורה ליתובי [=ליישוב] היצר, ואע"פ שאינו טוב".¹⁸³ כפי שניתן להפוך דין תורה המאפשר נישואי עקרה, להיתר בדיעבד המכוון למי שיצרו תוקפו, בוודאי שניתן לשכתב את פסיקות של חכמי המאה הקודמת בהתאם לאידיאל האלוהי הראוי.¹⁸⁴

שמחה עמנואל התחבט ביחס לזהות 'מהר"א', הדמות הבולטת בהערות לספר המנהגים של ר' יחזקיה – ראה: עמנואל, שברי לוחות, עמ' 225. ייתכן שמדובר ב'מורינו הרב אליעזר' תלמידו ואחיינו. 'פרישת מהר"א' היא ההפניה הרווחת בהגהות אשרי לתוספות טוך – ראה לדוגמא: ר' ישראל מקרמז, הגהות אשרי, ערבי פסחים, הגהה ע, ש"ס עוז והדר, ירושלים תשס"ו, עמ' לא. לדברינו, יש כאן עדות נוספת לפעולת השכתוב של ר' אליעזר.

180 תא"שמע, אשכנז, עמ' 232; אורבך, תוספות, עמ' 678, וביבליוגרפיה המצוינת שם; אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 583-584. קביעה זו יש לראות על רקע תפיסת האדם בימי הביניים כאיבר נטול אישיות עצמאית בקבוצה – ראה: יעקב בורקהארט, תרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 103-105.

181 ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 693; אגרת רב שרירא גאון, מהד' ב"מ לוין, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' כו; א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 7-9; תא"שמע, מנהג, עמ' 85. גם בחברה הכללית התקדים הנשמר בזיכרון היה גמיש והותאם לצורכי ההווה – ראה: בלון, החברה הפיאודלית, עמ' 124. ראוי להדגיש, שבתרבויות המבוססות על מסירה בעל פה קיימת מוסכמה על מסירה מדויקת, ולכן טענה זו אינה מוכרחת – ראה: יעקב זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 226 הע' 1, 243.

182 כ"ץ, בין יהודים לגויים, עמ' 99-102; סולוביצ'יק, ספר חסידים, עמ' 312-325.

183 ספר חסידים, סימן תתשמג, עמ' 214. ראה גם: סימן רכח, עמ' 59; סימן תתש, עמ' 207.

184 ספר חסידים עצמו מבקש מהקורא להבין דבר מתוך דבר, ולתקן את הצריך תיקון: "ומצינו

2. קידוש בבית הכנסת

מנהג אשכנז הקדום היה לקדש בבית הכנסת לאחר תפילת ערבית של ליל שבת.¹⁸⁵ נוהל זה עמד בניגוד לקביעת התלמוד הבבלי: "אין קידוש אלא במקום סעודה".¹⁸⁶ כדרכם חיפשו בעלי התוספות דרכים להתאמת ההלכה התלמודית למנהג הנקוט בידם.¹⁸⁷ בתוספות שנן מובאת הבחנה שערך ר' נסים גאון בהסתמך על הירושלמי המספקת פתרון אפשרי לבעיה. לדבריו, הכלל חל רק ביחס למי שהחליט בתחילה לאכול במקום הקידוש ולא מימש את כוונתו,¹⁸⁸ אולם מותר לקדש במקום אחד בכוונה מראש לאכול במקום אחר: "והרב ר' ניסים פירש במגילת סתרים דהא דאמר אין קידוש אלא במקום סעודה, היינו היכא שהי' בדעתו לאכול במקום הקידוש והלך למקום אחר, אבל אם מתחילה קידש על דעת לאכול במקום אחר מועיל הקידוש, והביא ראיה מהא דאמר בירושלמי דסוף כיצד מברכין, מי שסוכתו עריבה עליו, לילי יו"ט האחרון, מקדש בביתו ועולה ואוכל בסוכתו".¹⁸⁹

ר' פרץ בן אליהו מקורביל בתוספותיו עמד על כך שההבחנה של ר' נסים פתחה פתח ליישוב מנהגם של בני אשכנז, אולם הדגיש שאין מדובר במנהג המקומי בצרפת: "ומה שרגילין[ם] בארץ אשכנז לקדש[ש] על היין בבי[ת] הכנסת[ת], וליכ[א] מאן דאכיל הת[ם], או[מר] רבי[נו] ניסים גאון[ן] דיש לישא מנהגם, ופי[רש] כיון דבשע[ת] קידוש[ש] דעתם לאכול במקו[ם] אחר הוי כקידש במקו[ם] סעוד[ת]ה".¹⁹⁰ לאחר מכן העלה ר' פרץ הסתייגות השומטת את

בתורה שכל מי שיכול להבין, אע"פ שלא נצטוו שלא נענש עליה... מכיון שיהא אדם ערום ביראה... שיש לדעת ולחקור... על כן ערכתי ספר היראה... ואם שגיתי בו יתקן ויבין החכם, למען יראו את ה' כל הימים באמת" (סימן א, עמ' 1). ראוי לציין, שבספר חסידים הערמה למען כבוד שמים נחשבת לראויה: "צריך להערים... לפיכך הירא את דבר ה', רואה היאך מחפשים ותרים תאות נפשם... וכל שכן אני" (סימן ב, עמ' 3).

185 ראה: תא-שמע, מנהג, עמ' 165-157.

186 בבלי, פסחים קא ע"א.

187 יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 177-192.

188 ראה: שרגא אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 196, 254. שאלת הקידוש בבית הכנסת הייתה נתונה במחלוקת גאונים – ראה: יעקב בלידשטיין, "מהבית לבית הכנסת – מחידושי בית הכנסת התלמודי", אברהם (רמי) ריינר ואחרים (עורכים), תא-שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 130-127; תא-שמע, מנהג, עמ' 160.

189 ק ע"ב, ד"ה אמר, עמ' רלג. הירושלמי הוא מברכות פ"ו ה"ו, י ע"ד. תוספות שנן היה מודע לאי ההתאמה בין הבבלי והירושלמי בעניין זה: "ומיהו על כרחין פליגי לתלמודא".

190 תוספות פרץ, פסחים קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' צ, כ"י פריס – הספריה הלאומית HEB. 407, דף 223א. הזחה של דברי חכם שנאמרו בהקשר מסוים לדור מאוחר ולהקשר אחר נפוצה

הקרקע מתחת מנהג הקידוש של יהודי גרמניה. לדברי ר' פרץ, קיומו של קיר החוצץ בין מקום הקידוש והסעודה פוסל את הקידוש: "מפינה לפינה" [ה] ובהא ודאי נפיק שפיר כשדעתו לאכול בפינה [ה] אחרת [ת]... מבית לבית ושם אי [ת] מועי [ל] דעתם לאכול... או מחדר לחדר שיש חילוק מחיצות [ת]".¹⁹¹

בין העמדות הקוטביות של תוספות שני תוספות פרץ נקט ר' אליעזר עמדת ביניים. את החידוש של שני על פי הירושלמי, המאפשר לפצל בין מקום הקידוש והסעודה, הגביל ר' אליעזר למקדש ואוכל באותו מבנה. אולם בניגוד לר' פרץ טען ר' אליעזר, שהפסק מחיצות אינו פוסל את הקידוש. מסקנת תוספות טוך היא, שמותר לקדש בבית כנסת כשיש אורחים האוכלים בסמיכות: "<והיכ'א> וליכ'א [א] אורחין סמוך לבית הכנסת אי [ת] לקדש, דהוי ברכ' [ה] לבטלה... ואי [ת] לומ' [ר] בדקדש כאן ע"ד [=על דעת] לאכול במקו' [ם] אחר... מי' [הו] ממקו' [ם] למקו' [ם] בבי' [ת] אחד... אם קידש בארעא כדי לאכול באיגרא דחשיב במקו' [ם] סעודה, כדמוכ' [ח] {כ} בירושל' [מי]... ותיישב שלא יחלוק הירושל' [מי] על תלמוד שלנו".¹⁹²

אורחים הם העניים הנודדים המתאכסנים במבנה שאותו הועידה הקהילה בעבורם. בית מחסה לעניים הוקם לראשונה ברגנסבורג בשנת 1210, ור' יהודה החסיד תושב העיר מתייחס למוסד ולנוזקים לשירותיו בספר חסידים.¹⁹³ כבר עמדנו על הקרבה בין טוכהיים ורגנסבורג,¹⁹⁴ וסביר להניח שגם בעירו של ר' אליעזר הוקם מוסד דומה. מדברי ר' אליעזר עולה, שמקום מגורי העניים היה בחדר הסמוך למבנה הקהילתי של בית הכנסת.¹⁹⁵ בסוף המאה הי"ג הותנתה

בספרות התנאית – ראה: שמא י' פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 212-218, 327.

191 קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' צ, כ"י פריס, דף 223א.

192 ק ע"ב, ד"ה ידי, כ"י, דף 58א. בדפוס ונציה מסתיים הטוך בניסיון להצדיק את הקידוש בבית כנסת מטעמי רפואה. ההצעה נדחתה בידי הראב"ה: "מקדשין בבית הכנסת ונותן לתוך עיניו לרפוא' [ה]... ומיהו באבי העזרי כתי' [ב] דהאי רפואה מצי למיעבד בקידוש שבביתו". הוספה זו אינה קיימת בכתבי היד פרמה (דף 58א) ופרנקפורט (דף 143א), ונראה שמדובר בגיליון מאוחר. הטוך גם לא מנה את יין קידוש ברשימת האכילות המותרות בבית כנסת: "בתי כנסיות... דאכיל' [ה] ושתייה לשם מצו' [ה] מות' [ר]... וגם השתא נהגו לשות' [ת] כוס של ברכה והבדל' [ה] וברית מיל' [ה]" (קא ע"א, ד"ה דאכלו, כ"י, עמ' 58ב).

193 ישראל יעקב יובל, "אכסניה ואכסנאים בגרמניה בימי הביניים", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 125-126; יעקב גוגנהיים, "הריבוד החברתי אצל יהודי אשכנז במוצאי ימי הביניים: העניים לסוגיהם", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 131.

194 וואדל, תולדות, עמ' 18-20, 104.

195 ייתכן שהאורחים התאכסנו בעזרת נשים, שהייתה בימי הביניים באשכנז חדר נפרד לצד בית הכנסת – ראה: גרוסמן, חסידות ומורדות, עמ' 314, 320, וביבליוגרפיה המצוטטת

הנוכחות היהודית בערים בקבלת אזרחות עירונית. ההנהגה המקומית מנעה את האזרחות מהתושבים העניים, שאינם תורמים לקופת העיר, והגדילה באופן ניכר את מספרם של היהודים המשוטטים.¹⁹⁶ נראה שנוכחות של עניים בשבת הייתה תופעה נפוצה, וההיתר לקדש בשעה שיש עניים האוכלים בחדר סמוך, אפשר בשבתות רבות לקיים את המנהג האשכנזי.

את הפסיקה השונה של הטוך ניתן לראות כנובעת משתי עמדות יסוד: היחלשות הזיקה לירושלמי, והאמונה החסידית בקדושת השם המפורש. אפריורית יכול היה ר' אליעזר מטוך לספוג את הזיקה לתלמוד הירושלמי מכמה צינורות מסירה. ר' שמשון משנץ, שאת תוספותיו קיצר ר' אליעזר, נמנה עם גדולי הלומדים של הירושלמי.¹⁹⁷ כמו כן, בית המדרש באשכנז החל בריב"א וכלה בר' יצחק אור זרוע, רבו של ר' אליעזר, הרבו לעסוק ביצירה זו.¹⁹⁸ גם בסוגיה שלפנינו הסתמך ר' יצחק אור זרוע על מובאה נוספת בירושלמי, והצדיק לכתחילה את מנהג הקידוש בבית הכנסת. לשיטתו, יש להבחין בין קידוש פרטי המתקיים במקום הסעודה, לבין קידוש ציבורי הנועד להפגין את כבוד היום וקדושתו הנערך בבית כנסת:¹⁹⁹ "כי תקנת התנאים והמוראים היא לקדש בערבי שבתות ובערבי ימים טובים לקדש את השבת ולהעיד עליו מקידוש זה שיום קדוש הוא... לא נתקן עיקרו כלל בעבור האורחים... אלא לקידוש היום ברכים נתקן, כדא' [מרינן] בירוש' [למין] בפ' אילו דברים... א"ר יוסי בר', נהיגין תמן במקום שאין יין, שליח ציבור יורד לפני התיבה ואומ' [ר] ויכולו השמים והארץ גו'... הא למדת דווקא [א] היכא דליכ' [א] היין היה אומ' [ר] שליח ציבור ויכולו, אבל היכא דאיכ' [א] יין היה אומ' [ר] קידוש על הכוס במקום ויכולו".²⁰⁰

למרות נתוני פתיחה אלו צמצם ר' אליעזר את מקומו של הירושלמי בתוספותיו, ודיונים בתוספות שנן המתמקדים בירושלמי הושמטו בטוּך.²⁰¹

שם. ר' פרץ התייחס לאלמנות האוכלות בבית הכנסת ויוצאות שם ידי חובת קידוש: "ועתה נהגו לעשות קיד' [נש] לאותן אלמנות, דהא יוצאות [שפיר דלדידהו הוי קידור' [ש] במקום] סעודה" (קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' צ-צא, כ"י פריס, דף 223ב).

196 יובל, אכסניה, עמ' 129-126; גוגנהיים, הריבור, עמ' 130-136.

197 שלם יהלום, "תוספות שנן: מהדורותיו ומאפייניהן", תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 50-59.

198 ראה: יעקב זוסמן, "כתב-יד ליידן של הירושלמי: לפניו ולאחריו", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 210; סולוביצ'יק, היין, עמ' 205, 340.

199 ראה: אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 68-71.

200 ר' יצחק בן משה, אור זרוע, שאלות ותשובות, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תש"ע, סימן תשנב, ט, א, עמ' תרנז, כ"י אמסטרדם, ספריית רוזנטליאנה Ros. 3, עמ' רפד, א-ב. הירושלמי הוא מברכות פ"ח ה"א, יא ע"ד.

201 דיוני השנן הבאים שעניינם הירושלמי בלבד הושמטו לחלוטין: "בירוש' [למין] משמ' [ע] דבהאי קרא פליגי, ראשון (!) על כרעיו ועל קרבו, ר' יוסי הגלילי סבר על ממש, ור' עקיב' [א]

נראה שההתבססות הסופית של הבבלי כמקור הסמכות הפכה את לימוד הירושלמי לעיוני בלבד,²⁰² והמגמה החסידית בטוך הגבילה את גבולות הלימוד להלכה למעשה, ונמנעה מדיונים תיאורטיים במקורות מקבילים. על רקע זה התנגד ספר חסידים ללימוד סדר קודשים: "ולא יתכן לאותם שלא למדו עדיין מסכתות הצריכין להם להורות בכל יום, שילמדו תחילת מסכתות שנהוגים לימות המשיח".²⁰³ בספר חסידים קיים גם קו מחשבה אלטרנטיבי המעודד את הלימוד בתחומים לא פרקטיים: "אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עסקים, כאשר תראה מצוה בזויה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נזיקים, ואתה תלמוד סדר קדשים".²⁰⁴ יעקב זוסמן ראה הנחיה חסידית זו כרקע לעיסוק המוגבר של חכמי שפירא בירושלמי.²⁰⁵ ישראל תא-שמע עמד על כך שהנוהל לקדש בבית הכנסת בדומה למנהגים אשכנזיים רבים מקורו בארץ ישראל,²⁰⁶ וכפי שראינו גם שורשיה של התקנה להשיב את הנדוניה, שהתקבלה במערב, נמצאים בירושלמי.²⁰⁷ נראה לפיכך, שהזיקה לירושלמי עמדה במוקד המחלוקת בין חכמי המזרח והמערב. הקהילה הוותיקה בעמק הריין המשיכה את המסורות הארץ ישראליות הקדומות,²⁰⁸ ואילו ההתיישבות

על בסמוך" (שנץ, עד ע"א, ד"ה נותן, עמ' קפב, כ"י, עמ' 95); "פי' בירוש'למי, רבנא אמרי'נה] כל מקור'נה] שכת'נה] רבה על הנקודה, אתה דורש את הכת'נה] ומניח את הנקוד'נה]" (שנץ, צד ע"ב, ד"ה פי', עמ' רכט, כ"י, עמ' 120א). מגמה זו באה לידי ביטוי גם בדיונים מקבילים שבהם תובנות הירושלמי בשנץ חסרות בטוך: "כאן ברדופה כאן בשאינה רדופה... דאמ'ר] בירוש'למי] איזהו רגל רדופה רגל ראשו'נה], ונר'נאה] לר"ת לפרש דכל נשים רדופות הן להגיד שבחן בבית אביהן, דנמצאו שלמות בבי'נה] חמיהן" (שנץ, פז ע"א, ד"ה כאן, עמ' ריב, כ"י, עמ' 111א) = "כאן ברדופה וכאן בשאי'נה] רדופה, אר"ת דכל הנשי רדופות הן להגיד בבית אביה'נה], שנמצאו שלימות בבי'נה] חמיה" (טוך, פז ע"א, ד"ה כאן, כ"י, עמ' 53ב). דוגמאות נוספות השווה: שנץ, לד ע"א, ד"ה טהרו, עמ' צג = טוך, לד ע"א, ד"ה טהרו; שנץ, עד ע"א, ד"ה תוחבו, עמ' קפב = טוך, עד ע"א, ד"ה כיצד; שנץ, עד ע"א, ד"ה נחתך, עמ' קפג = טוך, עד ע"א, ד"ה נחתך; שנץ, פז ע"א, ד"ה כאן, עמ' ריב = טוך, פז ע"א, ד"ה כאן. ראוי להדגיש שהירושלמי צוטט בטוך לפסחים בעשרות מקומות – ראה: פרץ תרשיש, אישים וספרים בתוספות, ניו יורק תש"ב, עמ' קלט-קמ, אלא שבמספר סוגיות הטוך התעלם וצמצם את חשיבותו של מקור זה.

202 ראה הערה 142.

203 ספר חסידים, סימן תתתרצה, עמ' 269.

204 ספר חסידים, סימן א, עמ' 1. ראה גם: סימן תקפו, עמ' 119. קנרפוגל רואה הוראה זו כאילוץ הנובע מצורכי הקהילה – ראה: אפרים קנרפוגל, "יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה בימי הביניים: העיסוק בסדר קדשים", י' בן-נאה, מ' אידל, ג' כהן וי' קפלן (עורכים), אסופה ליוסף: קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, ירושלים תשע"ד, עמ' 73-74.

205 זוסמן, מסורת, עמ' 14 הע' 11, 34-35; זוסמן, שקלים, עמ' 143-144.

206 ראה: תא-שמע, מנהג, עמ' 166-169.

207 ראה הערה 142.

208 תא-שמע, מנהג, עמ' 61-69, 86, 100-102.

החדשה במזרח נשענה על הבבלי כמקור הסמכות העדכני.²⁰⁹ אסמכתאות מאוחרות לגישות העקרוניות נמצאו בספר חסידים. קבלת העליונות של הבבלי הביאה את ר' אליעזר לצמצם את החידוש שבירושלמי, ולדרוש נוכחות של אוכלים בחדר הסמוך: "שלא יחלוק הירושלמי על תלמוד שלנו".

נראה שגם שיקולים מתורת הסוד עמדו ביסוד פסיקתו של ר' אליעזר. אחד ממאפייניה של חסידות אשכנז היא התייחסות לאל בשם פרטי, והימנעות מכינויים מופשטים. ההסתכלות המוחשית הוליכה לריבוד האלוהות לגורמים שונים, ולראיית השם כמייצג את המהויות השונות. שמו של האל הוא מקור כוח המשמש להשבעתו של האל ולהפעלתו, אולם מימוש יכולת זו מחייב זהירות יתרה:²¹⁰ "אין מלמדין השם לא לרגזן, ולא לשונא הבריות, ולא למוציא שם שמים לבטלה... אוהבי השם מלהזכירו לבטלה ולא ערום, ולא ישביע בשם לא מלאכים ולא שדים ולא הבריות... ואדם שנראים לו מזיקים... ישביע אותו מזיק בשם".²¹¹ האמונה בכוחו העצום של השם הביאה את ספר חסידים להורות לחומרה בהלכות כתיבתו. אחת הקביעות המחודשות היא שאין לרקום את השם: "לא יכתוב אדם השם במפה, מפני שהנשים צריכות לתפור ולתחוב המחט בו".²¹² ברכה מעצם טיבה מכילה את השם, ולכן הקצין ספר חסידים את השיח ההלכתי בתחום זה. כך לדוגמא, כדי למנוע ברכה לבטלה אסר ספר חסידים לברך על אגוז לא בדוק: "אדם שיש לו בידו אגוז אחד אל יברך עליה, עד שיראה הפרי, שאם יברך ואחר כך ישבר האגוז, שמא בלה, נמצאת ברכה לבטלה".²¹³ קידוש שלא במקום סעודה משמעו ברכה לבטלה והוצאת שם שמים לחינם. גם על רקע זה ניתן לראות את התנגדות הטוך לקידוש וסעודה במבנים נפרדים.

209 על ההגירה מהמערב למזרח ראה: פרישמן, האשכנזים הראשונים, עמ' 138-142.
210 יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית: ימי הביניים, ה-ו, ירושלים תשע"א, עמ' 238-244, 558-581. חסידי אשכנז אחזו גם בתפיסה מופשטת של האל הדן את האדם בחומרה, וגם מכך נבעה החומרה של חילול שם האל. על האמביוולנטיות בתפיסת האלוהות אצל החסידים ראה: חיים סולוביצ'יק, "ספר חסידים, עולם המדרש וההומניזם של המאה השתים עשרה", תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 533-536.
211 ר' אליעזר מגרמייזא, ספר השם, מהד' א' אייזנבאך, ירושלים תשס"ד, עמ' טז-יז, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 109, קטלוג נויבאוואר 1569, עמ' 17-18א. בכ"י אוסטרליה, אוסף פרטי 1, חסר הקטע המדובר ראה סוף עמוד 53.
212 ספר חסידים, סימן תרצז, עמ' 135. ראה גם סימנים: תשב, תשטו-תשכא, תשכג, תשכה, עמ' 135-138.
213 ספר חסידים, סימן תקסא, עמ' 116. ראה גם סימנים: תקס, תקסד-תקסה, תקעא-תקעג, תקעח, תתתמא-תתתמג, עמ' 116-118, 298.

3. מוֹךְ

הברייא המצוטטת בתלמוד הבבלי קבעה שקטנה, מעוברת ומניקה נמנעות מהריון באמצעות הנחת מוֹךְ ספוג ברעל ברחמן.²¹⁴ ר' תם פירש את דברי התלמוד כחובה המוטלת על נשים בסיכון כדי לשמור על חייהן. אולם מכיוון שאשה פטורה ממצוות פרו ורבו, ממילא כל אשה רשאית להימנע מכניסה להריון: "ג' נשים משמשות במוֹךְ, פי' [רוש] צריכות לשמש במוֹךְ מפני הסכנה... וליכא לפרש מותרות לשמש במוֹךְ, דאפי' [לו] כל הנשים נמי, דהא לא מיפקדי אפרייה ורבייה".²¹⁵ ר' תם טען שגם הגבר החייב בפרייה ורבייה אין אסורים לו יחסי האישות בגלל המוֹךְ של בת זוגו. לדבריו, שאלת הפוריות איננה נבחנת בצורה אינדיבידואלית אצל כל זוג בנפרד, אלא בפרספקטיבה כללית. יחסי אישות שעל פי דרכו של עולם אמורים להיות פוריים מותרים, אף על פי שאצל הזוג המסוים הם עקרים. הקביעה מסתמכת על ההלכה המתירה יחסים לא פוריים עם קטנה, ור' תם לא הבחין בין עקרות טבעית למלאכותית: "לר"ת דהא קטנה ואיילוני' [ת] אע"ג דלאו בנות בנים ניהו לא אסיר לשמש בהדיהו, ולא הוי השחתת זרע, כיון דדרך תשמיש בכך, ה"נ [=הכי נמי] במוֹךְ כיון דדרך בכך אינו אסור, ומפר"ת [=ומפרש רבנו תם] 'משמשות' צריכות לשמש במוֹךְ, ועצה טובה קמ"ל [=קא משמע לן]."²¹⁶

מזוויות ראייה שונות תקפו תלמידי ר' תם את עמדת רבם. הר"י התמקד בהקבלה שערך ר' תם בין מוֹךְ לקטנה ואיילונית. לדברי ר"י, יש להבחין בין עקרות בדרך הטבע ובין התערבות מלאכותית מעשה ידי אדם, ולכן אין לקבל את ההיתר הגורף שהעניק ר' תם לקיום יחסים במוֹךְ. לשיטת ר"י, יש לאסור מוֹךְ בשעת קיום היחסים, אבל שאיבת זרע במוֹךְ לאחר תשמיש מותרת, שכן היחסים קוימו ללא התערבות חיצונית. ר' תם הניח, שבדומה לכל עקרות אחרת מנטרל המוֹךְ את האפקטיביות של יחסי האישות, ואולם מכיוון שההנאה של שני הצדדים לא נפגמת נחשבים היחסים טבעיים, ומותרים. בניגוד לכך טען ר"י, שחסימת דרכו של הזרע באמצעות מוֹךְ פוגעת בדרך שבה מתקיימים היחסים, ובנקודה זאת טמונה ההבחנה בין מוֹךְ לעקרות טבעית. עמדת הר"י השתמרה

214 בבלי, יבמות יב ע"ב.

215 ר' תם, ספר הישר, חלק החידושים, סימן קסו, עמ' 120, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 37004, סימן קמא, עמ' מה, א.

216 מרדכי, יבמות, סימן ג, כ"י וטיקן Ebr. 141, עמ' 69א. בעד-הנוסח כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית 102, יש חילוף מחמת הדומות במלה 'דרך': "ול"נ לר"ת דהא קטנה ואיילונית אע"ג דלאו בנות בנים ניהו לא אסיר לשמש בהדיהו, ולא הוי השחתת זרע, כיון דדרך תשמיש בכך אינו אסור, ומפי' (!) ומפר"ת משמשות צריכה לשמש במוֹךְ ועצה טובה קמ"ל" (עמ' 263).

בתוספות שכתב תלמידו ר' שמשון משנץ לפניו: "לר"ת... ומפ'רש] משמשות במוך – צריכות לשמש במוך... ולר' נר'אה]... אם לא היית'נה] מכנסת מיד אלא אחר תשמיש כדי לשאוב הזרע... כיון דבשעת תשמיש כי אורחיה הוא דמשמש דמאי שנ'א] מקטנה ומעוברת, ועוד לגבי ידיה מאי איסור'א] איכ'א] הלא בשעת תשמיש אין כאן מוך, ואי {בשע} משום דידה הא אינה מצוה על פריה ורביה, אבל... שהמוך במיעיה כל שעה, וכיון שכך הוא יש לחלק בין תשמיש זה לקטנה, דהכא כיון דאיכ'א] מוך בשעת תשמיש הוי כמשמש על העצים ועל האבנים, אבל בקטנה לא דהא מ"מ [=מכל מקום] תשמיש הוא מ"ר [=מפי רבי]".²¹⁷

את פסיקתו בנה ר' תם בהסתמך על קורלציה בין חיוב פרו ורבו ואיסור השחתה. ערעור על מוסכמה זאת עולה בדברי ר' שמואל בר' חיים מוורדן (Verdun) גיסו של ר' שמשון משנץ ומצעירי תלמידיו של ר' תם.²¹⁸ לדבריו, אין בפטור המוקנה לנשים מחובת ההולדה כדי להתירן במוך גם לאחר תשמיש: "ועוד נראה דאפילו נותנת המוך לאחר תשמיש... דאע"פ [=דאף על פי] שאינה מצווה על פריה ורביה, מ"מ [=מכל מקום] אסיר'א] היא להשחית הזרע... כ"ש [=כן שמעתין] מפי ר' שמואל גיסי בר' חיים".²¹⁹

כדרכו השמיט הטוּך את העמדה הדחויה בשנץ, ועיצב מחדש לאור הסתייגויות התלמידים את עמדת ר' תם בשאלת המוך. בתוספותיו ליבמות קבע ר' אליעזר, שר' תם עצמו התיר מוך רק לאחר תשמיש. הבחנה זו אינה נזכרת בספר הישר של ר' תם, ולפיה גם לא מובן מה ראה ר"י לחלוק על מורו ורבו. ראוי להדגיש שלאחר התשמיש מאבד המוך לחלוטין את יעילותו, ויש בכך כדי ללמדנו על כוחו העצום של המעבד והעורך האחרון: "ור"ת [=ר' תם] אומ'ר] דלפני תשמיש ודאי אסיר ליתן שם מוך, דאין דרך תשמיש בכך, והרי הוא כמטיל זרע על העצים ועל האבנים כשמטיל על המוך, אבל אם נותנת שם {זרע} <מוך> אחר תשמיש אין נר'אה] לאסור".²²⁰ בקובץ לכתובות של ר' אליעזר אוחדו גישותיהם של ר"י ור' שמואל בן חיים במטרה לאסור מוך בכל השלבים: "ולר"י נראה... שהמוך הוא במעים כל שעה, והוי כמשמש על האבנים ועל העצי'נס], ולא דמי למשמש קטנה ואיילונית, ועוד אפילו הייתה נותנת מוך אחר

217 תוספות שנץ, כתובות לט ע"א, ד"ה ג' נשים, עמ' פב, כ"י, עמ' 64.

218 אורבך, תוספות, עמ' 153, 274.

219 תוספות שנץ, כתובות שם, עמ' פב, כ"י, עמ' 64-65א.

220 תוספות טוך, יבמות יב ע"ב, ד"ה שלש, כ"י וטיקן Ebr. 162, עמ' 12. התוספות על הדף ליבמות הם עיבוד של ר' אליעזר לתוספות ר' שמשון – ראה: אורבך, תוספות, עמ' 585, 625-620.

תשמיש אסורה, דאף על פי שאינה מצווה על פריה ורביה, מ"מ [=מכל מקום] אסורה היא להשחי' [ת] זרע".²²¹

הפסיקה של ר' אליעזר תאמה את הנטייה הרווחת בחסידות אשכנז להחמיר ולהטיל איסורים.²²² ביחס למוך אף השתמרה אמירה מפורשת. ספר חסידים קבע שנישואי קטנה הותרו ככניעה ליצר, אלא שהם אינם רצויים. ובניגוד לדין התלמוד נאסרה אפילו הקטנה בהנחת מוך: "כשהאיש לוקח קטנה שאינה ראוייה לביאה ולהריון כאילו הוא זנות... ואמרו שמעכב המשיח... יש דברים שהתירה תורה ליתובי היצר, ואע"פ שאינו טוב, ואמרו חכמים על קטנה מן השמים ירחמו, ולא תשמש במוך".²²³

סיכום

ר' יוסף קולון (מהרי"ק), יליד צרפת ומחכמי איטליה במאה ה"ו, תיאר את התוספות טוך בזה הלשון: "התו' [ספות] מטו"ך ברוב מקומות אינן אלא מקצרו' [ת] דברי התו' [ספות] משאנן, אלא שלפעמים מחדשים איזה חידוש על פי הגדולי' [ם] אשר קמו אחרי התו' [ספות] משאנן, כגו' [ן] רבי' [נו] יצחק בר' אברהם, ורבי' [נו] אלחנן, וגדולי אייברי"א וכיוצא בהן".²²⁴ המהרי"ק קבע,

221 תוספות טוך, כתובות לט ע"א, ד"ה שלש, דפוס ונציה רפ"א. קובץ זה אינו מאחר את היתר המוך של ר' תם לאחר תשמיש: "ומפרש ר"ת משמשות צריכות לשמש במוך". ההרמוניזציה בין השיטות חוזרת בקובץ תוספות אשכנזי נוסף, וכאן תלה המעבד המאוחר את הדברים ברש"י: "ועוד יש לקיים פרש"י דשאני הכא כיון שנותנות המוך בשעת תשמיש, ואינו דרך תשמיש בכך, הרי הוא כאילו היה משמש על העצים ועל האבנים, ואפילו אינם נותנות המוך עד לאחר תשמיש, מ"מ [=מכל מקום] יש ליישב פרש"י, דאמת הוא דלא נצטוו על פריה ורביה, אבל בשביל כך אין להם להשחית זרע" (תוספות מהר"ם ורבינו פרץ, יבמות יב ע"ב, ד"ה שלש, מהד' ה' פרוש, ירושלים תשנ"א, עמ' כו, כ"י אוקספורד, בודלי 387, Opp, קטלוג נויבאוואר 429, עמ' 141ב).

222 קנרפוגל, סוד, עמ' 72, 87.

223 ספר חסידים, סימן תתשמג, עמ' 214. בספר חסידים קיימת גם גישה שונה ולפיה נישואי קטנה הם אכן השחתת זרע, אבל בדיעבד אפשר להתיר קיום יחסי אישות עם קטנה המתקנה מוך. לפי סימן זה, האיסור לשאת קטנה חל רק כאשר יש מועמדת חלופית בעלת מעמד משפחתי זהה. די בדרישה האתית ל'בת טובים', ובמציאות הבלתי הפיכה של הנישואים, כדי להתיר את העוון החמור של זרע לבטלה המעכב את בוא המשיח: "כל מי שלוקח קטנה מעכב את המשיח... אם לוקח קטנה הרי מרצונו מאבד שכבת זרע ומשליך לאיבוד, ואם תאמר ג' נשים משמש במוך, לבעלה לפי שכבר לקח... והלוקח קטנה שיש גדולה או חוטא, למה לוקח קטנה כששתיהן שוות מבנות טובים" (ספר חסידים, סימן תתשמד, עמ' 214-215). וכבר עמדנו על שכיחות התופעה של נישואי קטינות – ראה הערה 137. ראוי לציין שסתירה בפסיקת ההלכה בסוגיה זו קיימת גם בפירוש רש"י – ראה: יהלום, מוך, עמ' 110-115.

224 שו"ת מהרי"ק, מהד' דויטש ושלזינגר, עמ' שכב. ציטוטי טוך במהרי"ק ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 258, 270, 271.

שתוספות טוך בנויים בעיקרם על הקובץ של ר' שמשון משנץ, והם כוללים גם פרשנות צרפתית מאוחרת שלוקטה בידי העורך. ראויה לציון התעלמותו המוחלטת של המהרי"ק מהרובד הגרמני המשמעותי בטוך. התעלמותו זו באה לידי ביטוי בהבאות מתורתם של המהר"ם מרוטנבורג ור' יחזקיה ממגדבורג, בעריכה המשמיטה הצעות תיאורטיות שאין ענינן הלכה למעשה, ובשכתוב פסיקת התוספות כדי להתאימה לעמדת ר' אליעזר ובית מדרשו. נורמת האנונימיות הרווחת בימי הביניים אפשרה לר' אליעזר לשכתב את השנץ מבלי ליידע על כך את הקורא. וכך כעבור מאתיים שנה הפך קובץ תוספות ממזרח גרמניה ליצירה צרפתית.

אי מודעות דומה עולה מדברי המדפיס גרשום שונצינו שנמנה עם הקהילה האשכנזית באיטליה במאה הט"ז.²²⁵ בשער 'ספר המכלול' לר' דוד קמחי, שנדפס בקושטא בשנת רצ"ג (1533), תיאר שונצינו את המאמץ להשגת טוך למהדורת התלמוד שהדפיס. שונצינו נסע לצרפת כדי לאתר תוספות טוך המשקפים לדבריו נאמנה את דברי ר"י, ולא הסתפק במהדורות המאוחרות של שנץ ופרץ: "יגעתי ומצאתי ספרים היו סתומים וחתומים מאז, והוצאתים לעין השמש הזאת יזהירו כזוהר הרקיע, כמו התוספות מטוך של ר"י ורובנו תם, הלכתי עד צרפת וקמב"רי (Chambery) וזיניבר"ה (Genevra) אל חדרי הורתם, למען זכות בהם את הרבים, כי בספרד ובאיטליה ובכל הארצות, לא שמענו רק משאנ"ץ של רבי פרץ ורבי שמשון וחבריהם".²²⁶ דברים אלה מלמדים על חוסר ההבנה של סדרי היצירה של ספרות התוספות בחוגי התרבות האשכנזית, ושל תהליכי העיבוד והעריכה שעברו הקבצים הצרפתיים בידי ר' אליעזר מטוך במזרח גרמניה.²²⁷ אי

225 בפעילותם של בני שונצינו כמדפיסים בלט מוצאם האשכנזי, ראה: יצחק יודלוב, "המחזור כמנהג רומה, דפוס שונצינו רמ"ו: היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים", קובץ מחקרים על מחזור כמנהג בני רומה, בעריכת א"מ פיאטלי, ירושלים תשע"ב, עמ' 11-13. בפועל גם בבחירת התוספות הם העדיפו קובץ גרמני, ואולם בתודעתם העצמית היו הטוך צרפתיים.

226 מרדכי גלצר טען, שמהדורת התלמוד של שונצינו תרמה להפצת לימוד התוספות בקהילות ספרדיות; ראה: Mordechai Glatzer, "Early Hebrew Printing", L.S. Gold (ed.), *A Sign and a Witness: 2,000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts*, Oxford 1988, pp. 89-90. כפי שהדגיש שונצינו עצמו, בספרד למדו תוספות, ואולם לא מקובצי הטוך אלא מקבצים אחרים. על קובצי התוספות הנפוצים בספרד ראה: אורבך, תוספות, עמ' 579, 587, 597. חשיבותה של מהדורת שונצינו היא בקיבוע הטוך כוורסיה הנלמדת של התוספות ברחבי העולם היהודי.

227 קבלת דברי שונצינו כפשוטם ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 124, 127, 170-171. התפיסה המסורתית מבכרת את הטקסט המקוצר על פני המקור הראשוני: "ותדע שהרב [=רש"י] עשה שלש מהדורות ר"ל [=רצה לומר] הראשון היה פי'רוש] ארוך, וחזר וקצר המלות, ואח"כ חזר וקצר עוד, וזהו הפי'רוש] הנמצא אצלנו, כדי לקיים מה שאחז"ל לעולם ילמד

בהירות זו שראשיתה במאה ה־17 נמשכה גם בחוגי המחקר ועד ימינו.²²⁸ כפי שהראה מחקר זה, הוסיף ר' אליעזר מובאות אשכנזיות לגוף הטקסט, ערך את קובצי התוספות בהתאם להשפעה החסידית הנוטה להלכה למעשה, ועיבד את הפסיקה ההלכתית לפי השקפת עולמו. הטוך הרכיב מחדש את אבני הבניין הצרפתיות לאור התפיסות הרווחות בזמנו ומקומו.

אדם לתלמידיו דרך קצרה" (ר' משה דנון, כללי התלמוד, כלל שלישי, פרק א, כ"י אוקספורד, בודלי Or. 620, קטלוג נויבאוואר 850, עמ' 14). תפיסה זו חוזרת במקורות נוספים – ראה: ר' מנחם זרח, צדה לדרך, ווארשא תר"מ, הקדמה, עמ' 6; ר' ישועה בן יוסף הלוי, הליכות עולם, שער ראשון, פרק ראשון, מהר" ש' פורטנוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' ה. ואפשר שמשום כך נחשבו תוספות טוך המקצרים את השנץ למועדפים.

228 ליבוביץ טען שהטוך תיעד בדייקנות תוספות צרפתיים בלבד, ובדרך כלל המקור המרכזי הוא שנץ. המסורת הצרפתית שימרה מגוון של תוספות, והשוני בין הטוך והשנץ נבע משילוב של תובנות מקבצים אחרים. קיומן של תובנות צרפתיות ייחודיות בטוך נובע מכך, שהמסורות שהתגלגלו לגרמניה שונות מהמסורות שונתרו בצרפת. העורך סגן את מקורותיו ולא הוסיף דבר משלו ומשל רבותיו וחבריו מבתי המדרש של גרמניה. לדברי ליבוביץ, שהה ר' אליעזר פיזית בגרמניה, ואולם ההגמוניה הצרפתית עיצבה את עולמו הרוחני; ראה: ליבוביץ, טוך, עמ' 62, 63, 68-76, 87, 114-116, 122-158, 161-163, 166, 169-173, 244, 247-249, 253, 254. אין ספק שהטוך מכיל תובנות צרפתיות שאינן בשנץ – השווה: שנץ, פסחים פה ע"א, ד"ה ולרבינא, עמ' רט = תוספות על הדף, מנחות כד ע"ב, ד"ה כי = טוך, פסחים פה ע"א, ד"ה ולרבינא; פרץ, פסחים כו ע"ב, ד"ה עלה, עמ' מז = טוך, פסחים כו ע"ב, ד"ה עלה; שנץ, פסחים לו ע"א, ד"ה האוכל, עמ' צו = טוך, פסחים לו ע"א, ד"ה האוכל = טוך, שבועות כד ע"א, ד"ה האוכל. אולם מחקרנו הציג בוודאות חדירה של רבותיו האשכנזים של טוך לתוספות. מלבד זאת, גם דרכי העריכה והפסיקה בטוך תואמות את המקובל אצל חכמי מזרח גרמניה. ההנחה הסבירה היא שהעורך ועמיתיו האשכנזים העשירו את הקובץ, ואין סיבה לתלות את הרובד הנוסף בקובץ צרפתי עלום שהגיע לידם. נראה שר' אליעזר והמורשת המקומית מילאו תפקיד מרכזי בעריכת הקובץ. אורבך (תוספות, עמ' 581-585) שגה בהתייחסות לר' אליעזר מטוך כחכם צרפתי, ואולם הוא היה מודע (שם, עמ' 646-648) לתפקיד המשמעותי שמילא כעורך. הטענה בדבר הצרפתיות של ר' אליעזר הועלתה כבר בראשית המחקר במאה ה־20, ראה: הביבליוגרפיה אצל ליבוביץ, טוך, עמ' 27 הע' 1.